

ЦАЦЛЫН ДЕЕЖ

Сайн дуурагчид

Элст
Хальмг дегтр харгач
1997

ЦАЦЛЫН ДЕЕЖ

(Зунһарин хальмгудын йөрөл,
магталмуд болн хүрмин йосн)

ᠴᠠᠴᠢᠯᠢᠨ
ᠳᠡᠡᠭ

Элст
Хальмг дегтр һарһач
1997

Тод бичгэс буулһад, немр орулад, ясад, барт белдснь Н. Содмон.
Эн хураңһуд орсн текстмүдин ик зунь, зөрм зургуд иим дегтрэс
авгдв: Йөрөл, магтал: Хураңһу — Үрмч, Шинжәнә ардын кевлли
хора, 1983.

Зурачвр: В. Пуринов, Дәмә.

Цацлын дееж (Заздравное слово): Сборник/Сост. Н. Сод-
Ц 242 мон.— Элиста: Калм. кн. изд-во, 1997. — 174 с.: ил.

ISBN 5-7539-0385-1

В сборник вошли благопожелания, прославления и описание старинного
калмыцкого свадебного обряда, записанные у калмыков Синьцзяня.
Адресован широкому кругу читателей.
Издается по договору о сотрудничестве между Национальным издатель-
ством СВАО (КНР) и Калмыцким книжным издательством (Россия).

Ц 4702260105 — 007 19— 97
М 126 (03) — 97

ББК 84 (Калм)

Литературно-художественное издание

**ЦАЦЛЫН ДЕЕЖ
(ЗАЗДРАВНОЕ СЛОВО)**

На калмыцком языке

Составитель *Намжавин Содмон*

Редактор *Т. А. Михалева*. Художественно-технический редактор *С. Э. Котишов*

ЛР № 010037
ИБ № 1606

Сдано в набор 14.05.97. Подписано в печать 09.10.97. Формат 60 x 84/16.
Бумага типографская № 2. Гарнитура Школьная. Печать офсетная.
Уч.-изд. л. 9,94. Усл. печ. л. 10,23. Усл. кр.-отт. 10,46.
Тираж 1000 экз. Заказ 2397. "С" 007.

Калмыцкое книжное издательство, 358000, г. Элиста, ул. Ленина, 243, Дом печати.
АПП "Джангар" Республики Калмыкия, 358000, ул. Ленина, 245.

ISBN 5-7539-0385-1

- © Н. Содмон, составление,
предисловие, словарь, 1997.
© В. И. Пуринов, оформление, 1997.

Күндтә хальмг умшачвртан бөрүлжәх эн йөрөл, магталын хураңһу
болхла, өдгә цагт хуучн Зунһар нутгтан нутглгч уг негтә ах-дү
хальмгудын амн урн үгин зөөрин байн садгин нег эңгнь мөн. Өөрд-
хальмг улс йирнь маш байлг амн урн үгин зөөртә болчкад, эн зөөрнь
мана әмдрлин цуг халхсла нигт залһлдата. Нег үлү йөрөл гидг юмн
мана келн-улсин өдр бүүрин әмдрлд хамгин олар олзлгддг амн урн
үгин нег зүүл мөн. Кемр әмдрлиг цәәлә әдлцүлхлә, терүнә давснь —
йөрөл гиж келж болхмн.

"Йөрөл, магтал" гидг нертә иим хураңһу 1983 жилд Шинжәнә
олн-әмтнә дегтр һарһач хураж нөөрүләд, Үрмч балһснд барлсмн.
Дала байн амн урн үгин мартгджах эн зөөриг хадһлж ирсн билгтә
медәтвр чигн ховрджах сүл цагт эн хураңһуг цуглулж барлснь, эврә
үнтә сойлын зөөрән әмд хадһлн үлдәж, өсвр баһчудт дамжулн сурһхд
маш кергтә кәдлмш болсн гидгиг онцлн темдглх кергтә. Тер хураңһуд
герин йөрөл, төклһнә йөрөл, хурмин йөрөл, цацлын йөрөл мет үрглж
керглгддг олн зүсн йөрөлмүд болн хурдн мөрнә магтал, һазр-усна
магтал, Жаңһрин магтал, арвн хойр жилин магтал мет олн сонһн
сәәхн магталмүд багтсмн.

Эн уг хураңһуг хальмг бичгт буулһж барлхдан тенд эс орсн
хошуда нутгин герин йөрөл, Алтан ураңхан "Хурдн мөрнә магтал"
болн Ховг-Сөөрин хальмгудын хурмин йосиг немж орулад, "Йөрөл,
магтал" гидг уг неринь соляд, "Цацлын дееж" гиж нерәдүв.

Шинжәнә олн һазрар тархн бөөршгч хальмгудын нутг-нутгин олн
зүсн хувлврмүдиг багтан орулснь эн хураңһуһин нег өвөрцн гиж
келж болхмн.

Эрт цагас тогтж батрсн заңшалар герин йөрөлиг йирдән гер-мал
болжах көвүнд нерәдж, шин ишкә гериг босхж бәрлһнлә төвдг
бәәсмн. Энүнд ишкә гериг бүрдәжәх харач, уһнь, термәс авн герин
дотр төвгдх сав-сарх күртл уйһн сәәхн келәр магтж йөрәдг. Зөрмдән
хотч ноха күртлнь йөрөнә. Эн герин йөрөләс олн зүүлин юм медж
болжана. Үлгүрнь, харачиг ямаран зүүлин модар яһж кедг; уһнь,
термиг ямаран зүүлин модар яһж кедг; деевр, туурһ, өрк-үүдинь яһж
кедг; ишкә герт кедү хошлн, арһмж керглгддг мет болн герин дотр
ямр-ямр әдлмшин зүүл хама-хамань төвгддг бәәсн күртл эн йөрәлд
тодрха сәәнәр келгднә. Ишкә гер өдр бүүрин олзлһнас һарч,
музейин һәәхүлд төвгдсн эн цагт эн йөрөл мана улмжллт әмдрлин
толь, шүлгәр бичгдсн зург болж өгхмн.

Эрт цагас авн хальмг улс жил болһн өлзәтә сән өдрлә нутг-усан
тәкх ик цуглра кедг заңшалта билә. Энүг төклһнә байр гиж чигн
нерлнә. Эн сән өдрлә хальмгуд отг-әәмгөрн төклһнә ова деерән
цуглрж, олн зүсн идән-чигәһәрн дееж-бәрц өргж, ном умшч, мөргүл
кедг. Эн цагла төклһнә йөрөл, ован цацлын йөрөл көгшдүд төвдг

зацшалта. Төклһнө байрт зуг һазр-усна төклһ кешәд зогсх биш, бас ик нәр-наад һарһж, мөр урлдулдг. Мөрнө урлданд түрүлж ирсн мөрнд үнтө мөрө бөрүлж, нутгин нертө йөрөлч эн мөрнө делднь цаһан хадг уйж, мацнаднь шар тос түркөд, хурдн мөрнө магтал келж йөрөлдг.

Хальмгуд хоорндан золһлцхдан, нег үлү удаң харһад уга үр-хань, элгн-садн хоорндан золһлцхдан хоосн одхиг онц цеерлж, эрк биш белг-телгтө оддг зацшалта билә. Тер белгт "торһн өңгтө ноһана шим, тосн өңгтө деедсин хөөрн, делкөд цацл, деед теңгрт төкл болсн" хар эрк дутдг йосн уга. Гиичин авч ирсн эркиг герин эзн секәд, цөгцд бичкнөр дусаһад, гиичд нерөдж, эңгин цацлын йөрөл төвж: "Цөг хөөрхн", — гиж, төклин баран өөд цацна.

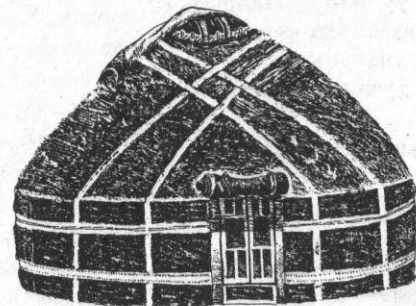
Эдү мет наадк йөрөлмүднә чигн эвр-эврөнә керглүдх ормта. Энд орсн "Зелин саң буй" гидг төклһнө бичг болхла, эрт цагас тод бичгөр бичгдж үлдсн судр болхмн.

Эн хураңһуг хальмг бичгт буулһхдан умшачнрт тодрха болтха гиж өдгө цагт хуучн Зүнһар нутгт нутгүлж бөөх хальмгудын тууж, теднө һазр-орна бөөршлин тускар, уг-үндснө, ирл-һарлын тускар товч цөөлһвр шинәс немж хадсан энд тодрхалжанаң. Бас өдгө хальмг келнд мартгдсн, эс гиж олзлгддган уурсн зөрм үгмүдт төөлвр кәж, толь болһж арднә дахлдулсна деер, зөрм заң-заңшалла залһлдата йөрөл, магталмүдт теднө керглүддг цаг, орм, йосн-заңшалыг күцәдг диг-дарана тускар чадсарн медгдм цөөлһвр өгүв. Дөкөд болхла, энд орсн йөрөл, магтал болһна хөөннә ямр һазрин кенәс кен бичж авснә темдлгдв.

Мана хальмг умшачнр эн хураңһуһас байн сойлын нег әңгнә болсн хурц олмһа келлһтө олн сөөхн йөрөл, магталла таньлдж чадхин деер, мана өвкнрин бәрж йовсн зөрм уул йосан чигн энүнәс медж авч чадх гиж нөөлжөнөв. Ямаран чигн цагт мана билгтө бичәчнр иим урн болн байн келтө амн үгин зөөрин шим-тежәлд күртдг бөөсмн. Болв эн хураңһу болхла, дала мет байн йөрөл, магталас дусал хурасн тедүхн мөн.

Н. Содмон.

ЙӨРӨЛМҮД

Герин йөрэл

Дуһу модыг дүһрулн кегсн,
Дунгин эрэг сиилн кегсн,
Төөрө модыг төгрүлн кегсн,
Терин товч белгиг дуралһн кегсн
Төб-төгрүг улан харачднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

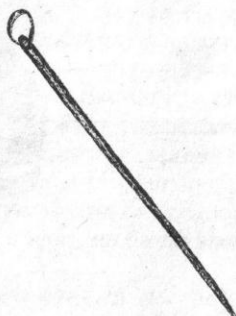
харач

Уласн модыг уйрулн кегсн,
Улан шүһм* татн кегсн,
Урн аавин уурһиг дуралһн кегсн,
Улан ширэр ширдн кегсн
Ут һольшг уньднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Харһа модыг харулдж кегсн,
Хан төрин товчиг дуралһн кегсн,
Хар улан ширэр ширдсн
Хасвч улан эркнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

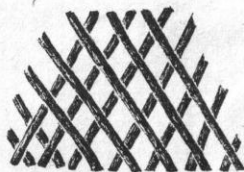

уһнь

Алд һазрт араһинь татсн,
Тө һазрт товчинь товчлсн,
Терин товч белгиг дуралһн кегсн
Төв һулзта термднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Барун хан туурһднь
Бар арслц хойриг
Базһлдулн сиилсн,
Зүн хан туурһднь
Зүр марл хойриг
Зерглдүлн сиилсн,
Зун хөөнө ноосар зулад кегсн
Зулха* эрэтө туурһта болж,
Далн хөөнө ноосар давтн кегсн
Далһа цаһан деевртө болж,
Найн хөөнө зооһин ноосар кегсн

терм

Нацгдоржин* өрктө болж,
Шилин хөөнө зоогин ноосар кегсн
Ширмл цаһан үүдтө болж,
Һунн хөөнө зооһин ноосар кегсн
Һучн хойр цаһан хошлцта болж,
Хамг оln дэгһстө зөвчлөд кегсн
Хаш цаһан бүрөсн бүкнднь
Өлзэ хутг оршх болтха!

савл

Ар бийднь хурасн авдраснь
Алтн мөңгн хойр хөөһдго,
Өдр бүрин эдлмшэснь
Эрднь цаһан зоос* хөөһдго,
Ке шар-алг кевснь
Бүтөлһэснь хөөһдго,
Кермн цаһан эрэтө көшгнь
Татараснь хөөһдго,
Ширмл цаһан ширдгнь
Һалын көвөһэс хөөһдго,
Шил сөөртө ширэнь
Ширдгин захас хөөһдго,
Бадма һаңһр шаазцнь
Ширэ деерэснь хөөһдго,
Балр эрднин улан цэнь
Шаазц дотраснь хөөһдго,
Чиндһн цаһан гүүнө үсэр иксн,
Чингс богд хаана зокасн
Арз нертө,
Өрүн чинртө,
Сөн белгтө,
Сөөхн чинртө
Саамл цаһан чигэнь
Савл сеңснэснь* хөөһдго,
Хар бөрвтө эркнь
Дерин шуһуһаснь хөөһдго,
Хальмта хөөнө махнь
Термин толһаһаснь хөөһдго,
Шижр болдар шиир кегсн,
Күдр болдар күрө кегсн,
Күрл цө хөөсн тулһнь
Күңкнн буслх болтха!

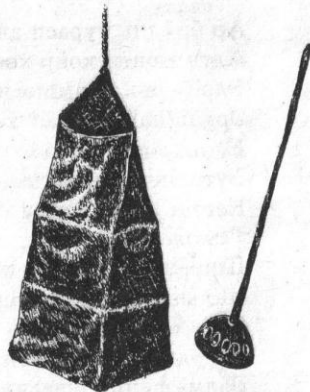
дер

тулһ

* Иим темдгтө үгмүдин төөлврнь хурацһун эцүст бөөх тольд өгтджөнө.

Эрэтэ хамб торһн
 Ээмэснь хөөһдго,
 Эрднь цаһан зоос
 Эдлмшэснь хөөһдго,
 Лу эрэтэ маңгг*
 Ээмэснь хөөһдго,
 Луузң ширв* гидг эрднь
 Эдлмшэснь хөөһдго,
 Аср теңгрин евөлтө
 Эрүн цаһан хадгнь
 Альхн деерэснь хөөһдго,
 Заана арсн архдта,
 Зандн модн бүлүртө болж,
 Саах, төвх малта болж,
 Сав дүүрң саальта болж,
 Көөрцг цаһан ээргнь
 Архдарнь дүүрч,
 Көвң цаһан тоснь
 Тевшөрнь дүүрч,
 Үрн-садн хамгнь
 Герэрнь дүүрч,
 Үрө дааһн төлнь
 Ууларнь дүүрч бөөх болтха!

архд, бүлүр

Хан аавин дөрөд дүүлн өсвчн
 Хаср нертө,
 Хатн ээжин хормад шурһн өсвчн
 Баср нертө,
 Соньр дуута,
 Сольвн бийтө,
 Барин чидлтө,
 Барсин соята,
 Чикнлөһөн цацу өдртө*,
 Чимгнлөһөн цацу саңсрта,
 Төөһн тунжур нохань
 Тавн зүсн малын захд
 Кишг болн, хаша болн
 Күрклн кевтх болтха!

Улан буурта темэнь
 Уулын ташуһар дүүрэд,
 Урдын йөрөлтө ах-дүүрһн
 Герэрнь дүүрэд,
 Хар буурта темэнь

Хадын ташуһар дүүрэд,
 Хэрэс ирсн ах-дүүрһн
 Герэрнь дүүрэд,
 Кер ажрһта адунь
 Кецин ташуһар дүүрэд,
 Кенэһинь таньдг уга ах-дүүрһн
 Герэрнь дүүрэд,
 Көк бухта үкрнь
 Көдөһөрнь дүүрэд,
 Көндлңгэс ирсн ах-дүүрһн
 Герэрнь дүүрэд,
 Саарл тектө ямань
 Салаһарнь дүүрэд,
 Садн-элгн хамгнь
 Герэрнь дүүрэд,
 Элгн күн эргэд ирх цагт —
 Ээвр һазрин намч мет делгрңгү болж,
 Садн күн санад ирх цагт —
 Сала һазрин цецг мет дүрклңгү болж,
 Хэр күн хатрад ирх цагт —
 Хажу һазрин намч мет делгрңгү болж,
 Хань күн хөөһөд ирх цагт —
 Хавр цагин цецг мет дүрклңгү болж,
 Өрлөһин шар нарн мет мандлж,
 Ө-огчна* шар цецг мет делгрч,
 Һөөн һөөдин келн һалын тергүн*,
 Һө барчд му мунхг хамг —
 Һазад далан тер талд
 Тоосн-товрг болж,
 Һалв делкэ үүсснэс хооран
 Һачң дорж чаң* зокасна йосар,
 Көндлң татсн архгин* йосар
 Көк һаһур* дүүрэд,
 Утар татсн архгин тооһар
 Ум сөөхн амулң эдлх болтха!

Өндр һазрт герэн бөрэд,
 Өргн һазрт зелэн татад,
 Зеерд ажрһта адунь
 Зелэн эргж,
 Зе-һаһцнран таньш уга
 Өнр, байн болж,
 Хул ажрһта адунь
 Зелэн эргж,

Худ-элгэн таньш уга
Өнр, байн болж,
Нүүхдэн тооста,
Буухдан утата болж,
Хол назрт нерэн дуудулж,
Хошун, сумндан* алдран дуудулж,
Эн кенэхмб гихлэ —
Түүнэ көвүн теднэхи гидг
Өнр, байн ээл болж,
Үрглж мөңк хотл төгс
Амулц эдлх болтха!

(Ховг-Сээр района Батконас
Жаакин Батнаси бичж авв.)

ХОВГ-СЭЭР. "Хо буһин сээр" гисн нернэс үүдсми гиж нутгин домгт келгднэ. Эрт цагт энд өвсн-усн элвг, ө-шүһу нигт, өцг үзмжтэ сөөхи назр бөөснэс энд буһ марл элвг бөөж. Алта уулын нег салг — Сээрин уул — эн назрин ар бийэр оршж, үвл зун уга ора деернь мөңк цасн цөөлзнэ. Эн уулыг холас хэлэхд хо буһин сээр мет алгтрн цоохрдж үзгдгг учрар эн назриг "Хо буһин сээр" гиж нерлсми гинэ. Эннь удацдан хүврсэр Ховг-Сээр гиж нерлгдгг болж.

Эн назр болхла, эрт деер цагас нааран мана өвкнр үйин үйдэн нутгласар ирсн уһн назр мөн. 13-гч зун жилд эн назр Чиңгс хаана һурвдгч көвүнэ Өгөдөн медлд бөөсми. Ода күртл энд Чиңгс хан гидг нертэ уул бөөнэ. Эрт цагт Чиңгс хан барунш мордж Сартул орниг дөөлхдэн энд бууһад, үдлэд мордснас эн уул тиим нертэ болсми гиж домглна. 16-гч зун жилэс хөөн эн назр дөрвн өөрдин цуулһна цутхлц назр болж бөөсми. 17-гч зун жилд Ховг-Сээр, Эмл холын назрар Хо-Өрлгин алвт — торһуд, дөрвд, хошуд улс нутггласми. Хо-Өрлг зурһан көвүтөһөн алвт нутган авч Ижлин назриг зөрж нүүхдэн Ховг-Сээр, Эмл холас нарч йовсна тускар "Хо-Өрлгин тууж" гидг тод бичгин дурсхлд темдггджэнэ. Ода Ховг-Сээрд нег хуучн балһсна үлдл бөөнэ. Энүг номтнр эрт цагт эн назр дөрвн өөрдин хотл болжасн цагт бохсн "дөрвн өөрдин ик күрэн" үлдл гиж герчлжэнэ.

Хо-Өрлг Ижл тал нүүснэ хөөн эн назр Зунһар ханствин медлд бөөсми. 1758 жил манжу-китдин деермчнр ирж, Зунһариг керчж нутгинь эзлхд эн назр чигн деермчнрин медлд орсми.

1771 жил Увш хан ик зууца нутган авч Зунһарт күрхд манжу-китд алвт нутгинь оln назрт цацж бөөршүлхдэн Цевг-Дорж нойна нутгиг Ховг-Сээрин назрт бөөршүлж. "Үнн сузгт хуучн торһуд хөөт замин цуулһн" гиж нерлэд, Цевг-Доржд "Буйнт чин вац"* цол күртөж, алвтринь һурвн хошун, арвн дөрвн сумнд хувасми. Цевг-

Дорж нойна нутг болхла — Ижлд бөөсн Баһ Цоохра нутгин нег эцгн бөөсми.

Увш хааг дахж нүүсн 170000 хальмгуд хаалһдан хасг, киргизин хорта деермдлһнэс болн оln зүсн му гемэс келтэ 101000 күүһэн алдж һарутулад, 69000 күн өмд-менд күрсми. Болв өмд күрсн эн хальмгуд 200 жилин туршд өсхн бөөтхэ, хэрнь улм цөөкрв. 1950 жилд кесн то-дигэр тер цагт Шинжэнд бөөх цуг моһл келтэ улс ниилтэ, тооһарн эрэ 60000 күрсн бөөж. Эннь зуг Ижлэс одсн хошуд, торһуд улс биш, деернь бас 1758 жилин манжу-китдин ик күдлһнас менд үлдсн Зунһарин үдл улс, 1758 жил болн 19-гч зун жилин дорд өрөлд манжу-китдин межэ харсгч церг болж Өвр Моңһлас ирсн чахр моңһл улс, эн зун жилин эклцэр халхас орж ирсн цөөкн халх яста улс цуһар багтжасми. Күн өмн иигж хоргдсна һол учрнь болхла — дөөнд церг татлһн болн хальдврта гем тархагдсн — эн хойр гиж ашлж болхми. Кесг зун жилин туршарт манжу-китд болн мусульман улсин хоорнд тасрлтан уга нарч бөөсн дөөнд хальмгудыг икэр цергт татж орулдг бөөсми. Бас нег учр болхла — 1943—1945 жилмүдт тархсн өөмшгтө шарлдг гем. 1943 жил Ижлин хальмгудыг хар гөрөр му нер зүүлһж, Таңһчинь уурулж, киитн Сиврүр туусн һашута йовдлла харһу Зунһарин хальмгудын дунд бас генткн ик өөмшгтэ хальдврта гем тархж, өрк-өркэрн үкж үргдсми. Тер цагиг бийэрн өңгрүлсн медөтнрин келсэр, тиигхд эн гем хам-хоша бөөрлжэсн талын келн улст тархсн уга, зуг оln дотрас шүүсн мет хальмгудт тархж, эдн өрк-өркэрн өңгрч, оршах арһ чигн уга болж, кеер көдө хайдг бөөснэс үксн күүнэ ясн өмд күүнэ көл оражасми гинэ. Өмд-менд хонсн негн өрүһөр босад, күүкдтөн: "Һарад хам-хоша өөлэс утан нарч бөөнү, угай, хөлөж орк", — гиж зақдг бөөж. Кеер утан нарч бөөхлэ — өмд хонсна темдг. Утан эс нарчахла — өрк-бүлэрн өңгрснэ темдг бөөж. Иигэд тедниг бэрэ гертөһинь хайж оркад, нүүһэд йовж оддг бөөж. 1943 жил Ховг-Сээрд 30000 күн бөөснэс 1945 жилд болхла — эрэ 6000 күн үлдж, 24000 күн хальдврта гемэр өңгрж. Тер цагт күн уга хоосн ишкэ гермүд назр болһнд үлдж, эжго мал тег дүүргэд идшлжасми гинэ.

Ода Ховг-Сээрд 15000 хальмгуд нег автономн район болж, китд, хасгудла хамдан нутгглана.

Герин йөрэл

Бөрсн гертн
Бат болхин төлө,
Бөөсн бийтн
Мөңк болхин төлө,
Көвүн, күүкнө
Бөрсн геринь,

Бөөһүлсн* юминь йөрөй:
Хусм тоха модыг чавчж кегсн,
Хурц шүүнчөр нүклж кегсн,
Хар зусар зуслж кегсн,
Ханһр* теңгрин нариг тусхж кегсн,
Төөрө модыг* төөлж кегсн,
Төрл-элгинь күрэлүлж* кегсн,
Төрин тамһиг дуралһж кегсн
Төв сөөхн харачнь
Өлзэтө болтха!

Унһн бурһста холас
Унһаж керчэд авгсн,
Улан зосар будж кегсн,
Утцн салдрһ зүүгсн,
Ут сөөхн уныннь
Өлзэтө болтха!

Залу модыг* залн кегсн,
Заана арсар товчлн кегсн,
Бурһста холын бурһсар
Будн сүлжн* кегсн,
Буур темәнө арсар үдж кегсн
Барун зүн термнь
Өлзэтө болтха!

Босха* модыг босхн кегсн,
Болд пас тамһиг дуралһж кегсн,
Харһа модыг харулдн таарулж кегсн,
Хаш тамһиг дуралһж кегсн
Хасвч эркнь
Өлзэтө болтха!

Өвк-элнцгөн залһмжлн кегсн,
Өнцг болһнднь бүч зүүсн
Өлзө хутг оршсн өркнь
Өлзэтө болтха!

Хурһн хөөнө ноосар
Хурһн зузан зулж кегсн,
Хату цаһан ишкәһөр
Хөөртө эгч-дүүнрнь
Хөөчлн ишкж уйсн,
Хур-боран ивтрдго
Халвһр цаһан дееврнь
Өлзэтө болтха!

Төлг хөөнө ноосар
Тө зузан зулж кегсн,
Таг дөрвлжн ишкәг
Талын эгч-дүүнрнь
Таарулн ишкж уйсн
Тонтхр цаһан туурһнь
Өлзэтө болтха!

Тацна сөөхн эрэг һарһн ширсн
Төөл цеңмн* үүднь
Өлзэтө болтха!

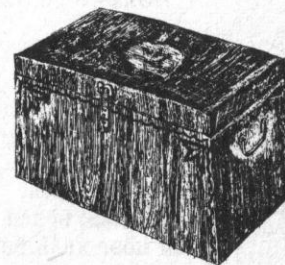
Ээж-эгчирнь
Эвлн нииткж томсн,
Урн тацна һарһж ширсн,
Эргүләд татсн герин бүс
Эргдг дөчн дөрвн хошлцнь
Өлзэтө болтха!

Эв уга модыг
Эвтнь таарулж кегсн,
Эрвәкә дөрвн ара һарһж кегсн,
Эрднь заһсна зусар нааж кегсн,
Өңгтө сөөхн ширәр ширдж кегсн,
Үнтө өңгтө эдән дүрдг
Авдр-хөөрцгнь
Өлзэтө болтха!

Янз сөөтө бөсәр таарулж кегсн,
Йонхр торһн утцар шаглсн,
Улан шар цацгар цацглсн
Өңгтө сөөхн көшгнь
Өлзэтө болтха!

Зүүтө гидг хатн зүүсн,
Зөвтө ахирнь шинжлсн,
Зүүл-зүүлин эрә һарһсн,
Зүн-барунар девссн
Зокмжта сөөхн ширдг-девскрнь
Өлзэтө болтха!

Кедмин модар тур кегсн,
Күдр модар көшүр кегсн,
Көл толһа хойртнь

авдр

Көзрин эрә таарулж кегсн
Кеемсг сәәхн орндгнь
Өлзәтә болтха!

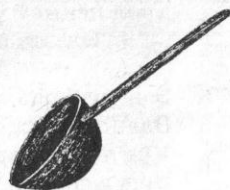
Һаң төмриг давтн кегсн,
Һаңнж ширәд хатаж кегсн,
Һалын халун нилчд таарулж,
Һәәхм сәәхн кегсн
Һол дунднь бәәх
Һаң болд тулһнь
Өлзәтә болтха!

Тавн зүсн идән
Тааста сәәхн болдг,
Өекн-тосар буслад бәәдг
Уурхан саң мет хәәснь
Өлзәтә болтха!

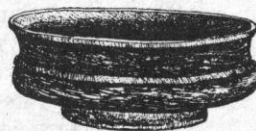
Үнртә сәәхн уурнь —
Үүлн мет өөд һардг уга,
Үсн мет шимтә идәнъ —
Уру һазрт дусдг уга,
Онсь мет хавхаста,
Төдг мет цорһта,
Идәнә дееж болсн
Улан цәөг хадһлдг
Эвтәкн сәәхн бәрүлтә
Эрднь сәәхн чүүгнь*
Өлзәтә болтха!

Талта болд төмрәр
Давтн цокж кегсн,
Тавн зүүлин идәнә дотр
Тасрлт уга орад бәәдг,
Татн-тулкн утхад кехлә,
Тав-һурвиг таарулад бәәдг
Таата сәәхн шанһнь
Өлзәтә болтха!

Халуг кехлә — хәәлдг уга,
Киитиг кехлә — царцдг уга,
Кезә мөңкд цевр-цевән бәәдг,
Ах-икән күңдлж,
Амтта цә-хотан кеж өгдг
Хаш эрднь ааһ-шаазңнь
Өлзәтә болтха!

шанһ

ааһ

Хавтха төмр халаг
Хавчн, нуһлн, давтж кегсн,
Хар булгин усиг
Хама керглхлә — тенд зөөдг
Хала төмр суулһнь
Өлзәтә болтха!

Хату гиж матлздг уга,
Халун улан һалас хәрдг уга,
Һарин тавн хурһнд арчта
Һалын чимкүр, келдүрнь
Өлзәтә болтха!

Халун уурган көкүлсн
Хәәртә сәәхн эәжнь
Халун-киитн хәәсән өргхд
Арвн хурһна үзүрт
Арчта болтха гихәд кеж өгсн
Эвтә сәәхн бәрүлнь
Өлзәтә болтха!

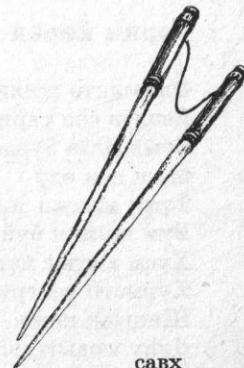
Барун бийин бараһан
Барин арсар бүтәж,
Бәрсн төвсн хойрнь
Эд-эрдняр бүтх болтха!

Зүн бийин бараһан
Зүрин арсар бүтәж,
Зүүцүлсн өмссн хойрнь
Зүүл-зүүлин торһн болх болтха!

Заана арсн архдта,
Зандн модн бүлүртә,
Зардг сәәхн ааһта,
Заана ясн савхта,
Зөвлн кедр еңгә,
Тавн зүүлин темсәр
Тавг-тевшән дүүргж,
Тавн зүсн малар
Тал девсңгән чимглж,
Хоңһрта адун зеләрнь дүүрч,
Хомта темән хотарнь дүүрч,
Хамг улс байслар дүүрч,
Хамдан цуһар цөңгн жириж,

чимкүр

савх

Ик гернь
Идэн-чигөһөр билгж,
Баһ гернь
Байр-бахар дүүрч,
Бээрлсн күнь
Эңк жирһлтө,
Мөңк наста болтха!

(Хэжии района Байн Булг селэнэ
Церэн Бадаһас бичж авгдв.)

ХЭЖИИ. Одаһин Шинжөнэ Байнһол моңһл (хальмг) автономн
областин дотрк хальмгуд хамгин олар бөөдг нег район. Байнһол
областин хальмгуд болхла — Увш хаана нутг мөн.

1771 жил манжу-китд Увш хаана нутгиг Хар-Шаар, Зултсин
һазрт бөөршүлж, "Үни сүзгт хуучн торһуд өмн замин цуулһн" гиж
нерләд, Увш хаанд "Зөргт хан" цол өргмжләд, цуулһна дарһ (ахлач)
төвж, нутгинь дөрвн хошунд хувасмн.

1773 жил манжу-китдин кесн то-дигөр, Зултсин көдө болн Бост-
Нуурин көвөһөр бөөршүлсн торһуд, хошуд ут турштан 21718 күн
бөөсн болхла, 135 жил давулад, 1908 жилин то-дигиг хөлөхлө — эднө
то өсч уга, хэрнь баһрад, 8800 күн үлдж. 1949 жилин то-дигөр эдн
дәкн өсөд, 17121 күн болж, 1991 жилин то-дигөр 40138 күн болж өсв.

Герин йөрэл

Өлзө иктө жилин,
Евәлтө сән сарин,
Түмн өлзө бүрдсн
Маш сән өдр
Түмн жилин төр тогтж,
Бум жилин буй нееж,
Хусм модыг хүмрүлж кегсн,
Хурмстн теңгрин нарн, сариг
Шиңгәж кегсн,
Дуһу модыг дүһрүлж кегсн,
Дунгин эрэг сиилж кегсн,
Төгә модыг төгрүлж кегсн,
Төрин товчиг сиилж кегсн
Төрг сәәхн харачтн
Өлзәтә болтха!

Нәрн модыг нәәрүлн кегсн,
Нәәтг модыг матилһн кегсн,
Нәәмн лиңхуа* өлзәг һарһн кегсн
Нәрхн сәәхн цаһргтн
Өлзәтә болтха!

Ут сәәхн улм шуухн,
Улм сәәхн шүһм шуухн,
Өлзәтә сәәхн утцн салдрһта,
Өңгтә сәәхн лиңхуа мет
Жигд* делгрсн
Ут шар уньнтн
Өлзәтә болтха!

Зандн модыг залн кегсн,
Заана арсар товчлн кегсн,
Бурһсн модыг булжн кегсн,
Буһин арсар товчлн кегсн
Босха сәәхн термтн
Өлзәтә болтха!

Босха модыг босхн кегсн,
Болдг урчудыг залн кегсн,
Харһа модыг хамжулн кегсн,
Хашр* эрдмтнриг залн кегсн
Хасвч эрктн
Өлзәтә болтха!

Нарн, сариг мишөлһж кегсн
Нацгдорж өрктн
Өлзәтә болтха!

Оруг орулн ширсн,
Һаруг боолһн ширсн,
Нәрн утцар әңгинь оһн ширсн
Начн таңна ширмл үүднтн*
Өлзәтә болтха!

Төлг хөөнө һоосн болвчн
Тө зузан зулсн,
Төрин оһн дөгнсийг
Цуглулн зулж кегсн
Төрг цаһан деевртн
Өлзәтә болтха!

Хурһн хөөнэ ноосн болвчн
Хурһн зузан зулсн,
Хошу нутгин дэгнсиг
Хуран цуглулж дарсн
Хур-боран ивтрдг уга
Хүмһр цаһан туурһтн
Өлзэтэ болтха!

Хөн-ямана ноосиг
Хольн томад кегсн,
Хош сээхн тацнаг
Холвн таарулад ширсн
Хошлц ооср бүчтн
Өлзэтэ болтха!

Зүүл-бүрэр бүрдсн,
Зүмл эрднэр зүүцүлсн,
Хөмр бийтн тавн өңгин ширэр йилһн кегсн
Хо шар ширэ ховлтн
Өлзэтэ болтха!

Амр килвр бүрдсн,
Арслц шинж бөөһүлсн
Алтн мөңгн, эд-эрдниг
Хуран-тогтан дүргч
Өңгр шар авдртн
Өлзэтэ болтха!

Серүн-дуланд өмсдг
Сеңсг-хумсг дотрта
Найн зах торһн девлиг
Нөөлзүлн таарулж хурадг
Бадм зандн орнтн
Өлзэтэ болтха!

Ганжу хотын дархн
Наң болдар дарн давтн кегсн,
Налын халун нилчиг
Хуран тогтан кегсн
Наң болд тулһтн
Өлзэтэ болтха!

Шинжү хотын дархн
Ширм цөөһэр ширн-цутхн кегсн,

Шимтэ идэнэ деежиг
Шингән-тогтан кегсн
Ширм цө хээснтн
Өлзэтэ болтха!

Заана арсн архдта,
Зандн модн бүлүртэ,
Буһин арсн оосрта,
Булһна арсн бөглэтэ,
Тавн зүсн малын шим,
Таңсг идэнэ деежиг
Хуран-тогтан кегсн,
Урн ээжин утж кегсн
Шил шинг өңгтэ
Шир архд* көкүртөһөн*
Өлзэтэ болтха!

Хөмр бийтн гинэ,
Алтн мөңгн гинэ,
Эд-эрдни гинэ,
Шур-сувсн гинэ,
Йү номһн* гинэ,
Жамба торһн гинэ,
Жаңчв чисчү* гинэ,
Жамьяң килц гинэ,
Хамб торһн гинэ,
Хадг маңг гинэ,
Ханчу шуркла гинэ,
Халон булһн гинэ,
Хажлһ бүчлэч гинэ,
Кет, утх гинэ,
Альчур, даальн гинэ,
Буһу, билцг гинэ,
Сиик, товч гинэ,
Токуг-шиврлг гинэ —
Эн бүгд цөм
Өлзэтэ болтха!

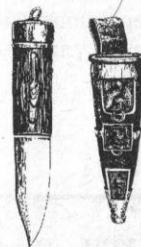
Өгр модн ааһта,
Арц модн далврта*,
Сонһн модн домбта,

көкүр

кет

утх

даальн

домб

Сендн модн суулхта,
 Цас мөцгн чүүгтө,
 Цальр мөцгн ецгтө,
 Заана ясн савхта,
 Зандн хаш теегтө,
 Уух хундн*,
 Утхур шанн,
 Үкг төвц,
 Нарин хөөч,
 Налын чимкүр,
 Хуурул, бөрүл —
 Эн бүгд цөм
 Өлзэтө болтха!

суулн

Босха цаһан өргөһөн
 Босхн-босхсна байриг
 Деер девшүлж йөрэй!
 Өөд өгсүлж ээлтхий!

(Хар Усн района Т. Бадмас
 бичж авгдв.)

ХАР УСН. Эрт цагт эн һазриг Күр Хар Усн гиж нерлжэсмн.
 Хуучн Зүнһарин нутг. Тецгр уулын нег салг Эрэн Хэврһин уул энд
 бөөнө.

Увш хан нутган авч Зүнһарт күрхд, энд Бамбр нойна нутгиг
 бөөршүлж, хойр хошун, долан сумнд хуваһад, "Үнн сүзгт хуучн
 торһуд зүн замин цуулһн" гиж нерэдж, Бамбриг "Байсхлцт жүн
 вац" цолар өргмжлөд, цуулһн дарһ болһсмн.

1775 жилин то-дигэр энд 850 өрк, 3307 күн бөөсн болхла, хойр зу
 һар жил давулад, эднэ тонь эрә 8000 шаху күн болж өсв. Ода эдн
 Шинжәнә Тарвһта өәмгин дотрк нег район болж, китд, хасг келтирлө
 хамдан нутгджана.

Герин йөрөл

Бум бодьсин буйн делгрсн,
 Түмн бодьсин төрл делгрсн,
 Ирү иктө бум өлзә бүрдсн,
 Түгәмл жилин темцл уга цагин дундас
 Тегш сәэхн сарин эркт маш сән өдрт

Ач иктө аав-ээж,
 Ах-иксин үүскн бүтөсн
 Эрүн цаһан ордн гертнь
 Ум сән амулц оршх болтха!

Дуһу зандиг дуһрулад кегсн,
 Дуңшур* мааныг бүтөж кегсн,
 Хусм модыг хүмрүлн кегсн,
 Хурметн тецгрин нарн-сариг сиилж кегсн,
 Дөң модыг төгрглж кегсн,
 Төрин товчиг сиилж кегсн,
 Ө уга модыг эргүлж кегсн,
 Эркм эрин йирн йисн
 Эрдмиг шингөж кегсн,
 Күрн-улан харачнь өлзэтө болтха!

Нөрхн модыг нөөрүлж кегсн,
 Нөрлг бөк нөөмн линхуа цаһргнь өлзэтө болтха!

Уласн модыг урлн кегсн,
 Улан шоңхр зосар* будж кегсн
 Ут шар уньһнь өлзэтө болтха!

Зандн модыг заалад,
 Заана арсар товчлад,
 Замбл хаана ордыг дуралһж кегсн,
 Бурһсн модыг боһчад,
 Буһин арсар товчлад,
 Бум бурхна ордыг дуралһж кегсн
 Боса күдр термнь өлзэтө болтха!

Өгр зандыг амһалад,
 Харһа модыг харулдад,
 Хаана тамһиг сиилж кегсн
 Хасвч эркнь өлзэтө болтха!

Пул йоңхр* чихтхнь өлзэтө болтха!
 Булһар хасг бүрөснь өлзэтө болтха!
 Тавн өңгин зеегнь өлзэтө болтха!
 Таждл архгта бүснь өлзэтө болтха!

Барун солһа эрчмтө
 Бар цоохр орадгнь өлзэтө болтха!
 Хойр талан эрчмтө
 Хош цаһан хошлцнь өлзэтө болтха!

Урн эм ухалж зокаһад,
Теңгрин оln дэгнс
Төлвлн бодж зокаһад,
Өсх сүргин ноосар
Ө уга цаһан ишкә кегсн
Төрин күндт
Очр бадм өркнһ өлзәтә болтха!

Хурһн хөөнә ноосар
Хун цаһан ишкә кеж,
Төв деернһ түмн өлзә сиилж,
Нарн бийднһ нөөмн төкл сиилж,
Дорд бийднһ долан төкл сиилж,
Хамгин дунднһ ааһ жүңз* сиилж,
Булц болһнднһ буһ марл сиилж,
Дөрвн бийднһ түмн жирһл сиилж,
Жирнж бөөһәд шаглсн,
Далн эрәни дэгнс
Дамжлн сууһад шаглсн,
Найн эрәни дэгнс
Нээрлж бөөһәд шаглсн,
Начн таңна ширәстә
Дардм цаһан үүднһ өлзәтә болтха!

Өл буһин арсар
Өмн дееврән делдүлн чимсн,
Алг буһин арсар
Ар дееврән делдүлн чимсн,
Арслц заана сояһар
Өрк-үүдинһ делдүлн чимсн
Чимлһнһ өлзәтә болтха!

Гуаңжу хотд һаңнулж кегсн,
Һалта бодьсин зүүлиг бүрдүлж кегсн
Күрл болд тулһнһ өлзәтә болтха!

Беежн гидг хотд
Белглн кегсн,
Берк шимтә бодьсин зүүлиг бүрдүлж кегсн
Күрл мөңгн хөөснһ өлзәтә болтха!

Күңкү зандыг күрәлн кегсн,
Күүнә кишгиг тогтаж кегсн

Күрц зандн бүркәснһ өлзәтә болтха!
Татар уга тавгнһ өлзәтә болтха!

Сонһн модар кегсн
Суулһнһ өлзәтә болтха!
Долан модыг докалн кегсн
Дандгнһ өлзәтә болтха!
Чиндн модн жандгнһ өлзәтә болтха!
Чин модн чигтхнһ өлзәтә болтха!
Тотх деернһ сиилсн
Тоодг хун хойрнһ өлзәтә болтха!
Баран деернһ наалдулн сиилсн
Бар арслц хойрнһ өлзәтә болтха!

Хань-нөкдин хөөртә седкл төгс бүрдсн,
Үр күүкдин өлзә буйн төгс оршсн,
Пул торһн түнтгәтә,
Булһн торһн көнжлтә,
Яңгин нөөмн ирмәгтә,
Бадмркан дөрвлжн орнһ өлзәтә болтха!

Барун бийиннһ бараг
Барин арсар бүтәж,
Бөрсн төвсн хойрнһ
Эд-эрднһсин зүүл болхин өлзә орштха!

Зүн бийин бараг
Зүрин арсар бүтәж,
Зүүсн өмссн хойрнһ
Маңгн торһн хойр болхин өлзә орштха!

Заана арсн архдта,
Зандн модн бүлүртә,
Буһин арсн оосрта,
Булһна арсн бөгләтә,
Тавн зүүлин шим төгс бүрдсн
Өрүн цаһан идәһән дәкн-дәкн нерж,
Өрк нертә,
Өрүн чинртә
Арзиннһ деежиг
Һаң хар шаазндан
Арслггин сүл
Амср дүүрц төвж,
Бадрңу бат цаһан йөрәлән

Хундн бат мөнднь
Өөлтхүлн бэрхин өлзэ батрж,
Тавн наста балчрмудар герэн чимсн,
Тавн зүүлин темсэр таган чимсн,
Тавн зүсн малар көдө-дөвсцгөн чимсн,
Көк мөнд оһтрһуг тугарн чимсн,
Хатрж баргдш уга белчэртө,
Харвж һатлш уга зелтө,
Дунгин эрэн дурсхлта
Дун цаһан гер тогтхин өлзэ орштха!

(Хошуда района Б. Мөндө бичж авв.)

ХОШУД БОЛН БОСТ-НУР. Одаһин Шинжэвэ Байнһол моңһл (хальмг) автономн областин дотрк хойр район. Эн хойр районд нурһлж хошуд улс бээснэс негинь тер улсин нерэр района нер кеж, негинь Бост-Нур гидг нуурин өөр бээсэрнь тиигж нерөдсмн.

1771 жил хошуд нутг Увш хааг дахж Зүнһарт күрхд тедниг Бост-Нуурин шидрэр бээршүлж, "Бат седклт цуулһн" гиж нерләд, дотрнь дөрвн хошунд хуваж, тедниг ахлж одсн Күңкөд "Байсхлңт хошудын түшөт" гисн цол күртөж, цуулһн дарһ болһсмн.

Гер милэлһн

Тоха модыг төөлн кегсн,
Түмн бүгдэрн зөвчлн кегсн
Төгрг харачнь өлзэтө болтха!
 Ут модыг утарнь кегсн,
 Урч бүгдэрн зөвчлн кегсн
 Улвр уныннь өлзэтө болтха!
Бура модыг төөлн кегсн,
Буурин арсар үдн кегсн
Боса термнь өлзэтө болтха!
 Харһа модар хаһлн кегсн,
 Хамг бүгдэрн зөвчлн кегсн
 Хааһул эркнь өлзэтө болтха!
Дун цаһан ноосиг зулж кегсн,
Дуучн берөд зөвчлн кегсн
Деевр туурһнь өлзэтө болтха!

Иргин ноосиг савж кегсн,
Эмгчүд бүгдэрн зөвчлж кегсн
Ишкө өркнь өлзэтө болтха!
 Хар ноосиг хавтхалн кегсн,
 Хамг бүгдэрн зөвчлн кегсн
 Хойр толһавчнь өлзэтө болтха!

Серкин ноосиг шиимглн томсн,
Сииктөчүд бүгдэрн зөвчлн үйсн
Сээхн хошлңнь өлзэтө болтха!
 Көвц цаһан ноосиг шилһж кегсн,
 Көгшд бүгдэрн зөвчлн кегсн
 Ке сээхн үүднь өлзэтө болтха!

Һаң төмриг һаңнн кегсн,
Һал-һулмтыг төгөлүлн кегсн,
Һаңн эрэг урлн кегсн
Тулһнь өлзэтө болтха!
 Эрднь бүгдиг эвлн кегсн,
 Элвг ик кишгтө кегсн,
 Эврэн буслмар сээхн кегсн
 Хээснь өлзэтө болтха!

Очр хонхиг дуралһн кегсн,
Онц ик олзта кегсн,
Олн бүгдд түгэлттө кегсн
Еңгнь өлзэтө болтха!
 Дун цаһан өңгтө кегсн,
 Догшн лууг тоглюлн кегсн,
 Һал һалын үйд хот уудг
 Һаңһр шаазцнь өлзэтө болтха!

Улан заңдна урар кегсн,
Урн күн малтн кегсн,
Һулз эрэг сиилн кегсн
Зандн тавгнь өлзэтө болтха!
 Барун бийин барань
 Барин арсар бүтөгдж,
 Бөрсн төвсн хойрнь
 Алтн мөңгн болж,
Зүн бийин барань
Зүрин арсар бүтөгдж,
Зүүчлн кегсн бүкнь
Зүүл бүрин торһн болж,
 У цаһан гертө болж,
 Олн цаһан малта болж,
 Көңжл дүүрц көвүдтө болж,
 Көңдө дүүрц хурһ-ишктө болж,

Усн шиңг туңһлң болж,
Тосн шиңг нигт болж,
Уудгнь — өрмтә, тоста цә болж,
Ундгнь — усн жора мөрн болж,
Өркәснь утан хөөһл уга,
Үүднәснь мөрн хөөһл уга,
Өркәснь өөкн дусч,
Тотхаснь тосн хоожж,
Хааж күрш уга һазрт малан хотлж,
Харвж күрш уга һазрт зелән татж,
Агтын сәэг үүднән хәргүлж,
Ах-дүүнриннь сәэг хөөмртән нәэрлүлж,

Ки мөрнь киисч,
Кишг-буйнь ирж,
Зеердән таньш уга байн,
Зеенрән таньш уга өнр болж,

Заана арсн архдта,
Зандн модн бүлүртә болж,
Саах, тәвх малта болж,
Сав дүүрц саальта болж,
Дөвүр дүүрц мөртә,
Даальц дүүрц әдтә,
Өлкнд хәрүлхлә — хөөтә,
Өлнд хәрүлхлә — үкртә,

Тескнд тәвхлә — темәтә,
Адрһд тәвхлә — адута,
Бәрсндән бат болж,

Өгсндән өнр болж,
Кезә-кезәд ах-икән күндлж,
Кенә үрн гидгән дуудулж,
Булг шиңг буслад,
Бура шиңг нәәхләд,

Нарн мет мандлад,
Навч* мет делгрәд,
Нуурин усн шиңг туңһлң болж,
Нухмл алтн шиңг өңгтә болж,

Хош хойр үрн
Хойр уга седклтә болж,
Хөөмртән ах-иксэн жирһүлж,
Хормадан үр-ачнран наадулж,

Һалвр зандн мет
Ораһасн нәәхлж,
Һазад дала мет
Дундасн бульглж,

Аавиннь бүүрд бууж,
Эәжиннь сүүрт сууж,
Бәрсн гернь бат болж,
Бәәсн бийнь мөңк болж,
Арвн харнь әрлж,
Арвн цаһань делгрж,
Аль сансарн жирһж,
Амулң әдлх болтха!

Девлин шинәр болхш,
Дембрл йөрәләр болтха!
Махлан шинәр болхш,
Мана йөрәләр болтха!

(Бортал района Дамбарабжаһас
Д. Балжним бичж авв.)

БОРТАЛ БОЛН АРШАН. Одаһин Шинжәнә Борталын моңһл автономн областин дотрк хойр район. Бортал гидг болхла — хуучн Зүнһарин нутг. Эрт цагт манжу-китд дөрвн өөрдт әлч илгәж, Бортал һолын усн, Богд уулын шора сурулсна тускар тод бичгәр үлдсн туужин бичгт темдгилгджәнә.

Аршан гиснә — энд олн зүсн гем-шалтгиг әдгәхд туста аршан булг бәәснәс булгин нерәр района нер кесмн.

Ода Бортал райониғ балһсн гиж нерлжәнә. Энд 19-гч зун жилин дорд өрәлд Өвр Моңһлас манжуһин цергт церглж ирсн чахр нәәмн хошун нутглжана. Эдниг шин әңгин чахр гиж нерлжәнә.

Аршан районд 1758 жил Өвр Моңһлас манжуһин цергт церглж Зүнһарт ирсн чахр цергин хөөткәс нутглжана. Эдниг хуучн әңгин чахр гиж нерлжәнә.

Эдн кесг зун жил бәәрн өөрдүдлә ург-әлгн болж, хамдан бөөршсәр ирсн төлөд келнә айлһ, заң-заңшалын талар өөрдлә ижлшж, "Жаңһр" болн йөрәл, магтал мет олн амн үгин зөөрмүд эдн дунд тархж делгрсмн.

Гер миләһн

Миңһн жилин буйн хурсн,
Түмн жилин өлзә хутг орпсн,
Түгәмл өлзәтә жилин,
Эн сән сарин
Эркм сән эн өдр,
Өндр төрин өлзәд,

Өргн талын төвт*
Ордн цаһан өргөһөн
Өндөлһн босхсна байрт
Өргж бөөх милэл бөөнө:
Алтн чеежтө,
Мөңгн бөгстө,
Мөңк герән тулһурлсн
Бахнынһ милэй!

Хусм модыг хүмрүлн кегсн болвчн,
Хурмстн теңгрин
Нар, сарийн герлиг шингән, тогтан кегсн
Хусм тоонынь (харачинь) милэй!

Зандн модыг залһн кегсн болвчн,
Арвн тавна лицхуа цецг мет делгрсн,
Нөөмн жаңц* сунһж залсн,
Нөрн алтн шар сүмблг угрсн
Уньнитн милэй!

Зандн модыг заалн кегсн болвчн,
Заана арсар товчлн кегсн,
Түмн өлзө күрәлн бөөһүлсн
Ханытн (термитн) милэй!

Хала зандн модыг
Хаһлн, чавчн кегсн болвчн,
Бонһнь зандн модыг
Босхн, таарулн кегсн болвчн,
Богд эзнө алтн тамһиг
Шурһулн шигткж сиилсн,
Тав гисн таару кецтө
Хааһул эркитн милэй!

Нацгдорж өрkitн миляй!
Начн таңна үүдитн миляй!
Алтн заһсна келвэртө кегсн
Ар өвр деевр туурһитн
Нег хамднь милэй!

Солһа барунар ниитксн
Солдһин өңгтө
Нөөмн шигшг,
Дөрвн хошлн,
Һучн хойр оосринь
Бүрн-бүтн милэй!

Хан-хурмстн теңгрин
Алтн ширән дүрөр бөөһүлсн,
Нөөмн төкл,
Йисн эрднь
Төкл наңчдан өргн зокасн
Бурхна ширә хөөрцгитн милэй!

Буйна икиг хурасн,
Будг шуңхгар өңглсн,
Олн сөөхн авдр,
Цоохр сөөхн үкүг,
Ке сөөхн шүгитн* милэй!

Түүнө дотр хурасн
Эд-баран,
Шур-сувсн,
Алтн мөңгн,
Жамьян килц,
Жаңчв чисчү,
Хорһу торһн,
Халон булһн,
Хата маңг,
Хамб торһн күртлитн милэй!

Нөөмн намсраг шигткн татж,
Ямрва йисн эрдниг урлн кегсн,
Арвн сөөхн толь,
Хойр сөөхн дер,
Зурһан сөөхн ширдгитн милэй!
Таңнавчлн ширсн төөрүлитн милэй!

Герин дотрк нег эднь болсн,
Көвүн-күүкнә сүр-сүлдиг бадрулсн,
Ганжу хотд закулн кегсн,
Һаң төмриг давтн кегсн,
Һалын бурхн төмр-күрән баатр гиж
Һаң болд тулһитн милэй!

Күрл нег эрдняр цутхн кегсн,
Күүкн үрнә сүр-сүлдиг бадрулсн,
Күүдр дархд давтн кегсн,
Күмн-бүрин идөг идөшүлгч
Күрл зес тоһаһитн (хээситн) милэй!

Деедин арви салата,
Алти мутрт түшүлн бөрүлсн,
Нарин дөң — алти хөөч,
Назр ширдг,
Халвн-шанһ,
Ааһ-тавр,
Хүүвң-хусур,
Эргүл төвүрөснь өгсүлөд
Нег хамднь милэхин белг бөөнө!

Ээж-аавинчи хөөрлсн,
Эн богд хаана тогтасн,
Тольт торһн зевсг —
Алти амта бууһитн милэй!
Ар өврт гилвлзсн
Алг эрэн нум саадгитн милэй!

Цоңхн болсн чиктө,
Цолвң болсн нүдтө,
Хаш мөңгн урлта,
Пас мөңгн шүдтө,
Йисн эрдняр бүтсн
Агт мөритн милэй!
Хаж мөңгөр кеерүлсн
Хазар ногтитн милэй!
Тоха зандн бүүргтө
Эмөлитн милэй!
Тов өңгин көвң цаһан
Тохмитн милэй!
Беежн хотын саңха сөөхн
Гөлмитн милэй!
Жинжү* мөңгн дөрөһитн милэй!
Ке мөңгн худрһитн милэй!
Бөрө зандн бөрүлтө
Бөрсн сөөхн ташуритн күртл милэй!

Сүкәр давтж бөөһүлсн
Сүм цаһан өргәннь дотр
Наджр уга зандн һар бахндан
Чиң чолуһар чигтх авад,
Чиң дуң* эрдняр тулһур авад,
Түүнөс күн-малынчи кишг эрвдж,
Зун жилин нас зүүж,
Түмн жилин буй хураж,

Дала мет гүмбдж,
Назр делкө мет цеңглин,
Аль кергтө күсл бүкннь
Хур мет буун хөөрлж,
Дүүрң сөөхн хундһта,
Түвшн сөөхн заята,
Кезө цагт цеңглж йовхиг,
Йөрөж милэхин байриг
Өөдөн өгсүлж, деер девшүлхин
Сөөхн белг эн бөөнө.

(Бар-Көл района Жинжүцгас
Т. Бадма бичж авв.)

БАР-КӨЛ. Эннь барсин көл гисн үг. Энд барсин көлин ормта хад бөөснөс тиигж нерлгдсми гиж домгт келгднө. Эн һазр хуучн Зунһарин нутг.

19-гч зун жилд Беежинө шидрөс болн Көк-Хот балһснас һарсн китд мөөмөчнр (хулдачнр) темөн жиңгөр айлж, халх нутгар дамжж кесг сардан, эс гиж жилдөн йовад, Бар-Көлд ирдг бөөсн гинө. Иигж йовх зууран эднө зөрмснь халх нутгас бийдөн герг авч, тенд бөөршдг болж. Иигөд бөөж зөвөр олн тоод күрсн цагт халхин нойн китдт мордсн алвтиртан уурлж, тедниг нутгасн көөсн гидг. Тедн тиигөд эн Бар-Көлд ирж нутггсми. Хөөннь теднө үрн-саднрнь экиннь моңһл кел дасч, моңһлар келдг улс болж тогтж. Ода эдн цуһар моңһл келтө, моңһл заңшалта улс болв. Зуг зөрмснь эврөннь китд овган (фамилян) хадһлар бөөнө.

Герин йөрөл

Эрэн модар чавчж кегсн
Эркнь өлзөтө болтха!
Тоха модар чавчж кегсн
Тотхнь өлзөтө болтха!
Харһа модар чавчж кегсн
Хааһульн өлзөтө болтха!
Дуһрг модар дуһрулад кегсн
Харачнь өлзөтө болтха!
Цаһан бурһсар чавчи кегсн
Цаһргнь өлзөтө болтха!
Ут бурһсиг ширдн кегсн

Уһһһһ өлзэтэ болтха!
Төлг хөөнө ноосар
Тө зузан дарад кегсн
Деевр туурһһһ өлзэтэ болтха!
Дөрвн өнцгтһһ дунгин эрэ ширсн
Өркһһ өлзэтэ болтха!
Шинжэч күүһһр шинжлүлсн
Ширмл цаһан үүдһһ өлзэтэ болтха!
Хөн, ямана ноосар төмсн
Һучн хойр хошлцһһ өлзэтэ болтха!
Ганжүһһн хотд һаңһн кегсн,
Һалын залыг орулн кегсн
Тулһһһ өлзэтэ болтха!
Шинжү хотд ширлдүлн кегсн,
Шин идәнэ деежиг орулн кегсн
Ширм цө хөөсһһ өлзэтэ болтха!
Тавн идәнэ деежиг кеж уудг
Шаазһһһ өлзэтэ болтха!
Сән-сөөхн идэг самрн кедг
Шанһһһ өлзэтэ болтха!
Далһа цаһан гертө болж,
Давар дүүрц малта болж,
Заана арсн архдта болж,
Зандн модн бүлүртө болж,
Өркчн өндр болж,
Үүдчн хол болж,
Ааван хөөмртөн суулһж,
Ахһран өөдөн суулһж,
Агтын сөөг үүдидән хэргүлж,
Настанһһ наснд күрч,
Кишгтөнһһ кишигт күртж,
Хотын сөөг күүнд өгч,
Хувцна сөөг эврөн өмсч,
Алтн цаһргасчн
Утан бичө хөөһтхө!
Мөңгн тотхасчн
Мөрн бичө хөөһтхө!
Тотхасчн хэлэхлө —
Тохата мөрн,
Тооста залу бичө хөөһтхө!
Эркһсчн хэлэхлө —
Эмэлтө мөрн,
Эңкр залу бичө хөөһтхө!
Иргинчн шуура

Ирг, серкин көлд шурдж,
Ирсн гииччн
Өрү-сөрү мордж,
Зееһән таньш уга өнр болж,
Зеердән таньш уга байн болж,
Сансчн бүтж,
Сәксчн өршөж,
Мөңкинд амулц жирһһин белг болтха!

*(Нилх района Т. Увлц, П. Канара
бичж авв.)*

Герин йөрэл

Дуһу һолын экнд урһсн,
Дуһу зандн модар дуһрулн кегсн,
Дунгин эрэг сиилн кегсн
Дуһлур зандн харачдһһ
Өлзэ хутг оршх болтха!
Нәрхн модар нөөрүлн кегсн,
Нөөмн тал һарһн кегсн,
Нөөмн төкл ачлдулн кегсн
Нәрхн зандн цаһргтһһ
Өлзэ хутг оршх болтха!
Ө дотрас шилһж авсн,
Ут модар урлн кегсн,
Улан ширэр ширдн кегсн
Ут зандн уһһндһһ
Өлзэ хутг оршх болтха!
Завср һолын экнд урһсн,
Зандн модар заалн кегсн,
Зандн ширэр ширдн кегсн
Залу зандн термдһһ
Өлзэ хутг оршх болтха!
Боса модар босхн кегсн,
Болд цас тамһиг дуралһн кегсн,
Харһа модар харулдн кегсн
Хасвч улан эркндһһ
Өлзэ хутг оршх болтха!
Тонь түм күрсн,
Тоосһһ теңгриг бүтөсн,
Түмн хар толһата хөөнө ноосиг
Ганжүһһн хотд цутхн кегсн

Наң цаһан хөөчөрн
Навшули-тавшули хөөчлөд,
У цаһан өргэдөн орулад,
Заана арсн делгц деерөн
Залу зандн саваһарн
Богд-хаана
Боса цаһан хуйгмуд
Көвң миндсн болтл
Көвүлн-көөрүлн савад,
Гүрнө оли дэгнст өгөд,
Гүрнө оли дэгнсьн
Гүн мөрөн далаһас услад,
Төв сөөхн зулад кегсн
Цаб-цаһан ишкөднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Дөнн хөөнө ноосар
Дөрү зулад кегсн,
Дөрви тивин дэгнсиг
Дуудж ирэд зөвчлн кегсн,
Дөрви аранднь
Дуң бүрэн эрэг сиилн кегсн
Дөрвлжн цаһан өркднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Далн хөөнө ноосар давтн кегсн,
Дала ламин даһмиг* дуралһн кегсн,
Далн жилин оршхиг дахули кегсн
Далһа цаһан деевртнь

Өлзө хутг оршх болтха!

Жирн хөөнө ноосиг
Жиркнүлн цокад кегсн,
Жиңкр ламин таңшмиг* дуралһн кегсн,
Жирн жилин оршхиг дахули кегсн
Жиргр цаһан туурһднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Бүдүн утцар бөклзүлж ширсн,
Доржнамжлын эрэг* һарһж ширсн,
Нөрн утцар нөклзүлж ширсн,
Наңгдоржин эрэг* һарһж ширсн,
Шижрдг уга шижр алтн темнөр
Шигдкн дарулад уйсн,
Тасрдг уга шар миндсн утцар
Тавтнь дарулж ширсн
Ширмл цаһан үүднднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Һунн ямана ноосар
Һулдрули томсн,
Һурви таңнан эрэг
Дуралһн томсн,
Һучн зурһан хошлнднь
Өлзө хутг оршх болтха!

Хөөмр бийднь хурасн
Хо шар-цоохр авдртнь
Ховдын* цаһан ембү* дүүрч,
Урд бийднь хурасн
Улан-шар цоохр хөөрцгтнь
Улан, цаһан торһн дүүрч
Өлзө хутг оршх болтха!

Цу амби дертө*,
Цува нөөмн девскртө,
Хамб торһн девскртө,
Халюн торһн көнжлтө,
Хамг эн бүкнднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Шинжүһин хотд цутхад кегсн,
Шимтө идэнө дееж хуран тогтан кегсн
Ширм цө хөөснднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Ганжүһин хотд һаңнн кегсн,
Һалын Махагали бурхиг* бадрули кегсн
Наң цаһан тулһднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Таңһд муҗаң* кегсн,
Төклин эрэг сиилсн
Тавг багвр бүкнднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Суха модн суулһтаһан,
Сүмн модн домбтаһан,
Сул зандн шанһтаһан,
Сувд сөөхн шаазңтаһан,
Айг зандн савлтаһан,
Арц зандн цацлтаһан,
Шимтө идэнө деежиг кедг
Сендн модн тавг бүкнднь

Өлзө хутг оршх болтха!

Заана арсн архдтаһан,
Зандн модн бүлүртөһөн,
Көөсн цаһан өөргтөһөн,
Көвң цаһан тостаһан — цуһартнь
Өлзө хутг оршх болтха!

цацл

Дун цаһан өргөчн
Дун цөңглэр дүүрч,
Дуудх сээхн нернчн
Дөрвн үзгт тарж,
Үрэн таньш уга өнр болж,
Үрэхэн таньш уга байн болж,
Эңк жирһлтэ болж,
Мөңк наста болж,
Хотл төгс амулц эдлтхэ!

*(Ховг-Сээр районо Тавкин Бимб, Шарин Доньд
хойрас Жаакин Батнасан бичжэ авв.)*

Герин йөрэл

Дуну модар дунрулн кегсн,
Дунгин эрэг сиилн кегсн,
Төөрө модыг төгрүлн кегсн,
Төрин төлвиг сиилн кегсн
Төв сээхн харачднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Шуну дотрас шилһж кегсн,
Сум нумиг дуралһн кегсн,
Шурин улан ширэр
Шувтлн ширдж кегсн
Шурһг сээхн уньднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Булр зандар заалн кегсн,
Бурһсн модар матн кегсн,
Булур шииринь батлн кегсн,
Буурин арсар товчлн кегсн
Будмр улан термднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Хату зандар хааһул кегсн,
Харһа модар эрк кегсн,
Хан төрдөн неегдмл кегсн,
Хэргс дээснд хаагдмл кегсн
Хавта сээхн хасвч эркнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Өсдг сүргин ноосар кегсн,
Өдрин нарик мишөлһж кегсн,
Өвк деедсэн залһмжлж кегсн,
Үүлнд тулһн дүңгөлһж кегсн
Өндгн цаһан өркднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Алд һазрт араһинь татсн,
Тө һазрт товчинь товчлсн,
Төрин товч белгиг дуралһн кегсн
Төв һулзта улан термднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Төлг хөөнө ноосар тохалдн кегсн,
Темән мөрөр чирулн кегсн,
Тоһстна өд сиилн кегсн,
Тоодгин далва дуралһн кегсн
Тунтрмж эргсн туурһднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Далн хөөнө ноосар давтн кегсн,
Даяр оларн тохалдн кегсн,
Дала ламин даһмиг дуралһн кегсн,
Дажг бүрэг дөөчлүлн кегсн
Далһа цаһан деевртнь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Үржл малын ноосар кегсн,
Үвл-хавриг дулацулн кегсн,
Үүлн-салькиг халхлж кегсн,
Өңг-үзмжиг таарулж ширсн
Өргж төвхд эвтэ үүднднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Хөн, ямана ноосар хольдудлн кегсн,
Хош өңгин солһһ һарһн томсн,
Хошун нутгин эмгчүдөр зааврлсн,
Хортн моһаг дарһуулн альхдсн
Хошлц зеег һучн зурһанднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Атн темәнө өвдгин зогдрта
Агт мөрнө шаңхаг делиг ниилүлөд,
Өалин олн эмгчүдөр зааврлулад,
Арвн цаһан хурһарн альхдсн
Арвн хойр алд арһмжднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Алтн харһаг амлулн углсн,
Ардк-өмкинй өңгли герлтүлсн,
Арслц лууг сольвдудлн сиилсн,
Алт мөңг дүүргж кегсн
Авдр-хээрцгтнь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Ут модар углад кегсн,
Олн урчуд шинжн кегсн,
Өөр хольг негдкн кегсн,
Өлзэ хутгиг белглж кегсн
Орн болн ширөднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

ширө

Көвч, саадгар яңшулн савсн,
Көвлсн көвңгөр зулж кегсн,
Көглжрһн, харадаг наадулж хатхсн,
Көк, улан утцар сольвлдулн уйсн
Көнжл, девскртнь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Шинжү хотд ширлдүлн кегсн,
Шин идәнә деежиг бүрдүлн кегсн
Ширм цө хөөснднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Ганжуһин хотд һаңнн кегсн,
Һалын халун нилчиг зоклдулн кегсн,
Һалын бурхн өршән кегсн,
Һалын тавн сидиг күрәлүлн кегсн
Һаң цаһан тулһднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Суһа модн суулһднь,
Сөңг модн домбднь,
Сул заннн шанһднь,
Сувд сәәхн шаазнднь,
Сендн модн тавгтнь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Жә, көвүм,
Өндр һазрт герән бәрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Зе-һаһцнр герәрчн дүүрч,
Зеерд ажрһта адун зеләрчн дүүрч,
Дуңгин цаһан өргөчн
Дун цөңгләр дүүрч,
Көөстө цаһан әәргнь архдарнь дүүрч,
Көвкһр цаһан тоснь саварнь дүүрч,
Өрк нертө,
Өрүн чинртө,
Сархд нертө,
Сәәхн чинртө идәнә дееж
Әмтн хамгин зооглвр болад,
Әәлин икнь болж,
Әмтнә дееднь болж,
Аль сансарн амулң әдлх болтха!

(Ховг-Сәәр района Д. Орлн бичж авв.)

Герин йөрәл

Дуһу модыг дуһрулн кегсн,
Дуңгин эрөг сиилн кегсн,
Бе модн* бахнта,
Беежн модн цаһргта,
Бат заннн харацднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Харһа модыг хаһлн кегсн,
Хан төрин тамһиг дуралһн кегсн,
Оршд неегдмл,
Һаршд хаагдмл
Хасвч улан эркнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Зандн модыг заалн кегсн,
Заана арсар товчлн кегсн,
Нәрхн модыг нәклзүлн кегсн,
Нәәмн солцһ татн кегсн
Нәрхн улан термднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Ут модыг уйлдулн кегсн,
Улан шуһм татн кегсн,
Үлд, жидин үзүриг дуралһж кегсн
Ут улан уһнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Өл хөөнә ноосар өвдгнн кегсн,
Өмн арднь дөрвн живр һарһн кегсн,
Өвк деедсән залһмжлн кегсн
Өңгт цаһан өркднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Далн хөөнә ноосар дарн кегсн,
Далн күн тохалдн кегсн,
Дарцг цаһан үүлиг дуралһж кегсн
Далһа цаһан деевртнь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Хурһна ноосар хольн кегсн,
Хурсн дөгис тохалдн кегсн
Хурһн зузан дөрвн туурһднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Шар миндсн утцар
Шаглад уйсн,
Шижр алтн темнәр
Шигдкәд уйсн
Ширмл цаһан үүднднь

Өлзэ хутг оршх болтха!

Эркэ хурһн хойрарн ээлжүлн томсн,
Эрднин эрэг күцэж ниилүлсн
Элвг һучн зурһан хошлнднь
Өлзэ хутг оршх болтха!

Төрин оln дэгнс
Толг нертө ишкөһөн кешэд,
Тоота нөөмн бүрөсөн кешэд,
Дууна һазрт дүңгөлһн босхсн
Дуң цаһан өргөднь

Өлзэ хутг оршх болтха!
Эвтэ модыг эвлн кегсн,
Эд эрдниг дүрхөр кегсн
Эңтэ сээхн авдр-хээрцгтнь

Өлзэ хутг оршх болтха!
Ямбан* хойр давхр дер,
Янзин торһн нөөмн давхр девскр,
Хамб торһн көшг,
Халюн булһн көнжл — эн бүкнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!
Барун бийинь хэлэхлө —
Бар цоохр эдэр дүүрч,
Зүн бийинь хэлэхлө —
Зүр цоохр* эдэр дүүрч,
Ширм цө хөөсн,
Һаң болд тулһ,
Өгр зандн ааһ,
Арц зандн тавг — эн бүкнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!
Суһа модн суулһ,
Соньн модн домб,
Заана арсн архд,
Зандн модн бүлүр — эн бүкнднь

Өлзэ хутг оршх болтха!
Хан аавин дөрөд өссн,
Хатн ээжин хормад дассн
Тууһн тунжур хойр нохата болж,
Түмн хар толһата хөн
Тоосарн теңгр бүркэд,
Тооһарн һазр бүркх болтха!

Зеерд ажрһта адун
Зелән эргж,
Зе-һаһцнран таньш уга

Өнр-байн болж,
Хул ажрһта адун
Зелән эргж,
Худ, элгән таньш уга
Өнр-байн болж,
Хөөт бийэрнь һарснд
Хөн, хурһарн өглһ өгч,
Өмн бийэрнь һарснд
Үрө, бээсэрн өглһ өгч,
Үүдөрн орад һарснд
Үкр, мөрөр өглһ өгч,
Эркнөсчн
Эмөлтө мөрн хөөһл уга,
Тотхасчн
Тохата мөрн хөөһл уга,
Эн кенэхмб гихлө —
Элнцг өвкиннь нер дуудулж,
Түүнө көвүн теңдөхн гидг
Ик ээл болх болтха!

*(Ховг-Сээр района Сумъян, Чока эднөс
Жаакин Батнаш бичж авв.)*

Герин йөрөл

Арвн тавна сарин герл мет бадрңһу,
Аглһ һазрт урһсн
Алти шар цецг мет делгрңгү,
Тоха зандн модыг
Төгрлгэд цоолж кегсн болдг болвчн,
Хурмстн теңгрөс өрк толһа
Өндөлһхин төлөд кегсн
Харач негн билө.
Нөрн модыг
Нөөһинь олад кегсн болдг болвчн,
Нөөмн талта лиңхуа цецг мет
Бүрддхин тулд кегсн
Уньн негн билө.
Зандн модыг
Заалн зүсэд кегсн болдг болвчн,
Заана арсн үдөртө терм негн билө.
Харһа модыг
Хаһлн зүсэд кегсн болдг болвчн,
Хаш эрднь тамһиг

Шурһулхин тулд кегсн
Хасвч үүдн негн билэ.
Төлг хөөнө ноосиг
Төрин оln дэгнсьн
Төгөлн сууһад,
Саваһар салвлад,
Санаһар бүтөһэд,
Цааснас цав уга,
Цаснас цаһан
Ишкэ негн билэ.
Шижр алтн деевртэ,
Хааһул пелдц* үүдтэ,
Намч цецг өрктэ
Гер негн билэ.
Багц-багцд хурсн
Хуралһнь болвчн,
Бәрсн герин чимг
Болхин тохад
Хурасн хуралһ негн билэ.
Эв уга модыг
Эвинь ниилүлэд кегсн болдг болвчн,
Эд эрднь хойриг
Хадһлхин төлэд кегсн
Авдр негн билэ.
Көгшн хөөнө даакиг
Көк хотын будгт дүрэд кегсн болдг болвчн,
Эрвәкэ эрәтэ кевс негн билэ.
Һаң гидг төмриг
Һалд орулад,
Һаңср яңср хойрар
Ширәс авхулад кегсн
Тулһ негн билэ.
Күүнә күслиг хаңһадг
Күрл мөңгн хөөсндөн
Күзүцәһән буслж,
Ууж ханш уга
Улан цәәһән чанж,
Бурм амтар буслһад,
Үзмин амтар үслэд,
Тосна амтар тослад,
Ут цаһан иштэ
Ухр цаһан еңгәрн самрад,
Һаңһр шаазнд кәһэд,
Һар-һартнь бәрүлхин дембрл болва.

(Хар Усн района Б. Олцу бичж авв.)

Бүүрин йөрөл

Өндр уул деернь
Деедсән тәксн тәклһтә,
Өлкн ээвр талднь
Өвгдән оршулсн һазрта,
Элнцгин цагин зуслн,
Өвкин цагин үвлән,
Аавин цагин бүүр,
Эәжин цагин сүүр,
Герән бәрсн денжг*,
Зелән татсн хавтха,
Адуһан мансн ар,
Хөөһән хәрүлсн өлкн*,
Өлзәһән өгсн делкә,
Хөврһән хәэрлсн нутг,
Шимән өгсн усн,
Шүүсән хәэрлсн белчәр,
Зүн бийин уулнь
Зүр, һураp байн,
Өмн бийин уулнь
Арһль, һулзар* байн,
Барун бийин уулнь
Буһ, марлар байн,
Хөөт бийин уулнь
Хөн, ямаһар дүүрц,
Тавн зүсн мал
Тал уулыг бүрксн
Тааста сәәхн бүүр
Кишг-буйиг ирүлж хәэрлтхә!
Ки мөриг киискж хәэрлтхә!

(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)

Герин һурвн цацл

Децкәсн деедс мини,
Делгрсн сар-һарн мини,
Йо гидг өвчн уга,
Йов гидг зарһ уга,
Ут наста, удан жирһлтә,
Ум сәәхн амулц эдлүлтн.
Цөг хәэрхн!

Алти бошхарм
Орушиг орулж,
Нарушиг хархж,
Үүднэс ээмтө-далта
Залус бичэ хөөхүл,
Эргнэс эмэлтө-хазарта
Мөр бичэ хөөхүл,
Хар эрк бичэ хөөхүл,
Хальм өөк бичэ хөөхүл,
Усна туңһлцгиг уулһ,
Өвснэ бүриг идүл,
Ут наста, удан жирһлтө,
Ум сээхн амулц эдлүлтн.

Цөг хөөрхн!

Энд бөөсн дөрвн ээж, аавин
Заян сөкүсн мини,
Мухр өвдгөрн сөгдж,
Молһцг толһаһарн мөргж,
Кишиг-буй һуужанавидн,
Аавинм бүүрд буулһтн,
Ээжинм сүүрт суулһтн,
Ут наста, удан жирһлтө,
Ум сээхн амулц эдлүлж,
Атхсан төвж,
Аньсан хэлэж,
Цаар хэлэж залртн.

Цөг хөөрхн!

*(Хар Усн района Б. Олцу
бичж авв.)*

Төклһнэ йөрэл

Өвк деедсэсн улмжллта
Өндр сүрлг ова мини,
Өвсн, усна шимән хөөрлтн.
Өнр, байн эмдрлтө болһтн.
Ован икиг тандан бөрий,
Өлзин икиг манд хөөрлтн.
Өвк деедсэсн авад төклэвидн,
Өлзэ өршөлөн биднд хөөрлтн.

*(Хэжин района Сүклдән Дорж
бичж авв.)*

Ован цацлын йөрэл

Луң хан лустын* хаад,
Дөрвн үзг*, һурвн цагин* бодьсад,
Ован икнь тана болтха,
Омг оршнь мана болтха!
Даван икнь тана болтха,
Даальцгин дүүрцнь мана болтха!
Ораһин икнь тана болтха,
Олзин икнь мана болтха!
Көтлин икнь тана болтха,
Күлгин икнь мана болтха!

(Аршан района Жалцв бичж авв.)

Төклһнэ йөрэл

Һалын эзн
Махагали бурхн өршөһөд,
Һазрин эзн
Луст савдгнь тиниһөд,
Хан Ховг-Сөөриг
Хамг бурхднь өвөж,
Арвн дөрвн сумн торһуднь
Ах-дү мет нигтрж,
Арһмж кевтө цувлцад,
Төклнь дүүрц болж,
Төклһнэ өндр болж,
Усн-хурнь тегш,
Урһмл-ноһань дегц,
Таран-төрмлнь урһад,
Тавн зүсн малнь бигшрөд,
Өмөр өнр,
Аһрусар байн болж,
Арвн үзгин хар му йор
Арвн үзгтөн эрлөд,
Арвн үзгин цаһан буйн
Аль сансар делгрөд,
Үй-үйөсн уру залһж
Үрн-саднь делгрөд,
Үрглж мөңк
Хотл төгс болтха!

*(Ховг-Сөөр района Баткоһас
Жаакин Батнасн бичж авв.)*

Нал тээх йөрөл

Буйн кишг бүрдсн,
Бум өлзэ төгссн,
Түгэмл чинртө
Түвшн сэн өдр
Тээсн халнь
Өлзэ хутг оршад,
Төөлхсн халын мань
Махагали бурхн өршөһөд,
Дайлсн кишгнь
Дала мет делгрэд,
Хүрүлсн кишгнь
Хур мет үсэрэд,
Бум жилин буйта,
Түмн жилин кишгтө,
Урдкасн угта,
Хөөткэсн хогта болж,
Өөк хальм өргсн халнь
Өрүни нарн мет бадрч,
Нарх нарна герлэр делгрсн
Нал-хулмтинь залһж,
Кенэв гих нертө,
Кемжөн уга буйта,
Ээлин икнь болж,
Аль сансарн хотл болж,
Үрн-садн бүгдөрн
Үрглж амулц эдлх болтха!
Хүрү, хүрү, хүрү!

*(Ховг-Сээр района Батконас
Жаакин Батнаси бичж авв.)*

Мана өвкир хал-хулмтан герин сүлд темдг болһж үздг бөөснөс жил болһна хуучн тооллын хал сарин сөңг өдр хал-хулмтан тээж, кишг-буй хүрүүлн дууддг зацшалта бөөж. Тиимэс хал сариг бас кишг сар гиж нерлдг.

Нал тээх йосн гидг болхла — малыннь кишг болн герин кишгөн дуудж бөөх йовдл мөн. Увш хаана нутгин хальмгуд хал тээхдөн лам гелдгөр өдр үзүлж, гелдгертөн залж, ном умшулад, халан төөлһдг. Нал тээхд умшх ном, тэкх бурхн, сетрлх малнь ээл-ээлд эдл биш болдг учрар, хал тээхэр ирсн гелд юмна түрүнд герин эзнэсь: "Танахн ямаран өрк-үүдтө, ямр бурх-сөкүс тэкдг, ямаран мал сетрлдг ээл билэт?" — гиж сурна. Герин эзн өвк деедсөн

тэкж ирсн бурхн, сетрлж ирсн мал, гериннь үүдн-өрк, уңг-тохман тодрхаар келж өгх йоста. Үдгүрнь, зөрм ээл Намсра бурх тэкж, хар хө, шарһ мөр сетрлдг бөөсн болхла, мөн тер йосар күцөх зөвтө. Иим ээл хал тээхдөн герин эзн залу цаһан девл өмсч, шарһ мөр унад, дөрвн үзг тал йовад, тутрһ цацж: "Нутгин кишг-буйн ирвү? Малын кишг-буйн ирвү?" — гиж дөрвн үзгэс кишгөн дуудна. Иигхд арднь бөөсн улс нег дууһар: "Кишг-буйн ирв", — гиж хөөкрнө. Иигэд дөрвн үзгэс кишг-буян дуудсн залу эргж ирэд, мөрнөсн бууһад, гертөн орхларн, бас: "Кишг-буйн ирвү?" — гиж хөөкрэд, гертөн тутрһ цацад орна. Эн цагт герт бөөсн улс чигн нег дууһар: "Кишг-буйн ирв", — гиж хөөкрнө. Эн болхла, дөрвн үзгэс өрк-гериннь кишг-буй дуудж ирсн керг.

Нал тээж, бурхан тэкж, малан сетрлхдөн эрк биш эрт цагас үй залһмжлн тэксэр ирсн бурхан тэкж, сетрлсэр ирсн малан сетрлхэс биш, ондан бурх тэкж, талдан мал сетрлдг йосн уга. Кемр хажһр кехлө, өрк-герин кишг-буйн хажинө гиж келдг. Эн болхла, эртэс батрсн йосн болжана.

Нал тээх йоснд шарар тээх болн харар тээх гиж хойр зүүл бөөнө.

Шарар тээх гидгнь — лам гелдг тер герин бурхн-сөкүсинь тэкж, ном-судр умшад, халднь хурвн саам тос дусаж, хөөнө өвцүг ханчринь шулж, ясинь халд хайж шатана. Эн цагт гелд: "Кишг-буйн ирвү?" — гиж сурхла, хажудк улс цуһар: "Кишг-буйн ирв", — гиж хөрүлнө. Эн болхла, герин кишг-буян дуудж бөөх керг. Дарунь далһна мах хазна гидг нег йосн бөөнө. Далһна махн гидгнь — хөөнө зүрки, өвцүгнө ханчр, цаһан махн болжана. Эн тоотыг чанж болһад, илгн арсн уутд (тулмд) дүрж, тулмин амар зүркнө үзүриг булталһад, бичкн күүкдөр хазулна. Эн цагт гелд: "Кишг-буйн ирвү?" — гиж хурв дэкж сурхла, күүкд: "Ирв", — гиж хурв дэкж хөрү өгөд, зүркнө үзүрөс хазна. Хошуда нутгт цаһан мах хазулдг йоста бөөж. Хамгин сүүлд күүкд зүркиг идж оркна. Үлдсн тулмта махан герин барун бийин дерин шуһуд тэвж, хурвн хонг гертэсн юм харһхиг цеерлнө. Нурвн хонгин хөөн далһан төөлнө гиж, хам-хоша улсан далһна цө уутн гиж дуудад, ирсн улст цө өгч, далһна махан утлж, хуйр юмта хольж нөөрүлөд, гиичнртөн күртмжтөһөр амсулна. Бас эн цагт хал тээхд харһсн хөөнө толһаг хуужлж чанад, ууц, толһан ур-деежиг хал тээж өгсн гелдг бөрнө. Иигэд шарар хал тээх йосн дуусна.

Харар хал тээх гидгнь — герин эзн эврэн халан тээхиг келнө, эн йосн шарар төөлһнөс ахр.

Харар хал тээхд герин эзн бас лам гелдгөр өдр үзүлж, гелд залж, өрк-гериннь бурхн-сөкүсөн тэкүлж дуусад, гелдиг ийовулж оркна. Дарунь герин эзн:

Назад дала чальчаг цагт,
Налвр занди бура цагт,
Цөңкр цаһан хад
Цөкүрин чинөн цагт,
Цагцха бүргд
Жулжһн цагт,
Хан аав үүсэсн
Нал-хулмт,
Хатн ээжин үлэж шатасн
Нал-хулмт
Өр дундасн

Өөкн, тосар буслх болтха!
Орар дүүрц
Олтрһун кишг-буйн,
Көнжләр дүүрц
Көвүдин кишг-буйн,
Шил сәәтә
Бухан кишг-буйн,
Шинж сәәтә
Берәдин кишг-буйн,—

гиж урдас өрк-гериннь һал тәәлһнд тәвж ирсн йөрөлән тәвж, һалдан һурв дөкж тос дусаһад, һалан тәәнә. Эн болхла, харар тәәх йосн мөн.

*(Увш хаана нутгин М. Нимән
бичсиг энд нээрүлж орулув.)*

Цаһана йөрәл

Зун жилин цаһа кеж,
Зун намрин тәрә идж,
Зуурд уга амулц эдлж,
Ах-икән күндлж,
Ач-үрһтн немгдж,
Олна хорма дахж,
Омг төглдр* болж,
Эн жил эдүлн ирсн болхла,
Хөөтн жилдән хотарн ирж,
Хотл төгс амулц эдлх болтха!

*(Дөрвлжн района О. Пурвә
бичж авв.)*

Деежин йөрәл

Чигән гидг идән —
Чиңгс богд эзн хаана зокасн
Чиндһн цаһагч гүүнә үсн.
Усн дала әктә,
Тосн дала тулһурта,
Барсин арсн архдта,
Балмр зандн бүлүртә,
Огт ульврш уга,*
Кезәд көлврш уга,

Дөрвн көлтә
Дөрвлжн зандн ширә деер
Һәәхм жигтә бәәдг
Һаңһр цаһан цөгцдән
Сөңгин деежиг
Бат мөңк тогтан әәлдхж бәрвә.

*(Бост-Нур района Б. Нимә
бичж авв.)*

Өрк цацх йөрәл¹

Өрк нертә,
Өрүн чинртә,
Сархд* нертә,
Сәәхн чинртә,
Торһн өңгтә ноһана шим,
Тосн өңгтә деедсин хәәрн,
Төгс амтта идәнә дееж
Делкәд цацл болж,
Деед теңгрт төкл болж,
Амссн хамг әмтн зурһан зүүлд*
Аршан болж,
Һазад дала мет дотрасн бульглад,
Һалвр зандн мет үндснәсн делгрәд,
Үүлн ивт деедснь өршәж,
Үүдн ивт богднь өршәж,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтә болж,
Цацлнь икдж,
Цаһань делгрж,
Суусн бүгд жирһж,
Соңссн бүгд байрлж,
Сансн хамг үүлнь
Саад уга бүтж,
Үрглж мөңк хотл төгс
Амулц эдлх болтха!

*(Ховг-Сәәр района Тавкин Бимб боли Шарин Допьдас
Жаакин Батнашн бичж авв.)*

¹ Эн йөрәлиг йирдән өрк цацсн цагт тәвнә.

Өрк цацх йөрэл¹

Чингс хаана зокаси
Идэнэ дееж —
Өрк нертө,
Эрүн чинртө,
Сархд нертө,
Сээхн чинртө,
Усн өңгтө
Нохана шим,
Уург үснө
Нермлин шим
Өөдөн цацхла —
Һучн һурвн хурмстн теңгрн өршөж,
Уру цацхла —
Лустын лун хаань өршөж,
Көвц цаһан үүлн
Көк оһтрһун сүлжән болж,
Көөрк үрн-садн
Күмн әмтнө сүлжән болж,
Көвц цаһан хөн
Хотарнь дүүрч,
Көөстө цаһан әәрг
Архдарнь дүүрч,
Агтын сәәниг
Һазаһан хәргүлж,
Ах-иксән
Гертән нәәрлүлн жирһөж,
Ирсн көвүдин
Наснь ут,
Кишгнь бат болж,
Әәлин икнь болж,
Әмтнө дееднь болж,
Аль сансарн
Хотл төгс болж,
Амулц әдлх болтха!

(Ховг-Сәәр района Сумъянас
Жаакин Батнаси бичж авв.)

¹ Эн йөрәлиг бер-көвүнү икчүдиннь герт орсн цагт, әс гиж хүрм-гиичлө залһлдата йовдмудт төвнө.

Эңгин цацлын йөрэл

Дәркнй бурхн болж,
Даңгин бурхн сәкүсн болж,
Нәәмн Намсра шиңг байн болж,
Нәәдм жидм шиңг өнр болж,
Түмн күүнө түрүвч болж,
Миңһн күүнө маңналгч болж,
Эңк сәәхн наста,
Мөңк сәәхн жирһлтө,
Хан күн хәрж буух цагт
Хажу һазрин цецг навч шиңг
Делгрңгү сәәхн,
Элгн күн әргж буух цагт
Эәвр һазрин цецг навч шиңг
Делгрңгү сәәхн,
Эңк төриннь дунд
Элгәрн нәәрлж,
Түвшн төриннь дунд
Төрләрн нәәрлж,
Мөңк төриннь дунд
Бүгдәрн нәәрлж,
Эңк сәәхн наста,
Мөңк сәәхн жирһлтө болж,
Ум сәәхн амулц болтха!

(Бост-Нур района Б. Нимә бичж авв.)

Эңгин цацлын йөрэл

Бәрснчн
Бат мөңкин аршан болж,
Бәәсн бийчн мөңк болж,
Төрин керг түвшн болж,
Төрл-әлгәрн зу күрч,
Һазад дала шиңг дотрасн буслж,
Һалвр зандн шиңг үзүрәсн нәәхлж,
Булгин усн шиңг дундасн орглж,
Бура модн шиңг бутлн һаңхж,
Күж әдл үнртө болж,
Күзүн әдл бөк болж,
Алг-булг адунчн
Адрһар дүүрч,

Көвц цаһан хөөнчн
Көдөһөр дүүрч,
Хар эрк, хальм өөкн
Хээсэрчн билгж,
Буурл аавин бүүрд бууж,
Буйта ээжин сүүрт сууж,
Нарн шиңг мандлж,
Навч шиңг делгрч,
Сар мет мелтглзж,
Саглр зандн мет саглрж,
Орчлд ончта,
Нутгтан нертө,
Ут наста, удан жирһлтө,
Амулң эдлхин дембрл болтха!

(Жиң района С. Манж бичж авв.)

ЖИҢ. Энд Жиң гидг нертө хол бөөснэс иштө иигж нерлгдсмн.
Хуучн Зунһарин нутг.

Увш хан Ижлэс нүүж күрхд энд Моомт нойна нутгиг бөөршүлж,
нутгинь нег хошун, дөрвн сумнд хуваһад, "Унн сүзгт хуучн торһуд
барун замин цуулһн" гиж нерөдөд, Моомтыг "Жирһлң беел" гидг
цолар өргмжлөд, цуулһн дарһ болһсмн.

Ода эдн Шинжәнө Борталын моңһл автономн областин дотрк нег
район болж бөөршжәнө. Энд 5000 шаху хальмгуд бөөнө.

Эңгин цацлын йөрэл

Төв ик төрин дунд,
Төгрг ик нутгин дунд,
Аавиннь бүүрд бууж,
Ээжиннь сүүрт сууж,
Өндр һазрт герән бәрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Нүүхдән тооста,
Буухдан утата,
Булгин усн шиңг туңһлң,
Бутлсн тэрән шиңг нигт,
Үрән таньш уга өнр,
Үрөһән таньш уга байн болж,
Дуудх нернь

Дөрвн үзгт тарж,
Дөрвлжлх цолнь
Хол һазрт сонсгдж,
Олд күндлгдж,
Түмнд өргмжлгдж,
Менд амулң эдлх болтха!

(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)

Эңгин цацлын йөрэл

Намсра шиңг байн,
Нацгдорж шиңг өнр,
Ки мөрнь киисч,
Кишг-буйнь делгрж,
Ниилэд ниргдж,
Дуулад дүргдж,
Арвн хар даргдж,
Арвн цаһан делгрж,
Бэрснь бат,
Бөөһүлснь мөңк болж,
Өскөнь өндр болж,
Салань сарвһр болж,
Эңк жирһлтө
Амулң эдлх болтха!

(Аршан района Жалцв бичж авв.)

Зуслэгин цацлын йөрэл

Өндр һазрт герән бәрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Жирн алд зелән татж,
Жирмөхө болсн унһан бәрж,
Далн алд зелән татж,
Дааһн болсн унһан уйж,
Сааснтн сав дүүргж,
Санснтн делкө дүүргж,
Һалвр зандн шиңг ораһасн нөөхлж,
Һазад дала мет дотрасн бульглж,
Көвкһр цаһан үүлн дотр

Көвж йовсн шовун шиңг болж,
Көк цеңкр дала дотр
Хальж йовсн заһсн шиңг болж,
Өмн бийитн
Өлгөтө көвүд бөглж,
Ар бийитн
Хурһн-ишк бөглж,
Эрт бөрж,
Ора төвж,
Экнь булг болж,
Адгнь дала болж,
Уснь хорһн болж,
Өвснь өөкн болж,
Зуннь ут болж,
Зуслцнь шимтө болж,
Сүрг малнь өсч,
Хойр цаһань ниилж,
Хотл төгс амулц эдлх болтха!

(Хэжин района Сүклдән Дорж бичж авв.)

Көвүдин өлгөн йөрөл

Урдын йөрөлэр
Үрн болж төрсн,
Хөөтин кишг
Хүв-заяһар төрсн,
Хо агтын эзн —
Хоңдр улан көвүн мини.
Улан зандин модыг шилһж,
Урн модч кевлн кегсн
Өнр сээхн дембрлтө
Уужм сээхн өлгөдөн кевтөд,
Төгрг сээхн өвртө,
Тевш сээхн сүүлтө
Түмн хөөнө маңна болсн
Төл цаһан хөөнө сүүлиг шимэд,
Барккж ууляд күн бол!
Баргдш уга ик буйта бол!
Ааван байрлулж,
Ээжән инөлһж,
Орчлцгин улан тооснд багтж,
Үүч алдр хаана төриг мандлул!

(Жиңц района С. Манж бичж авв.)

Көвүдин өлгөн йөрөл

Оосрнь бат,
Олвгнь* зузан,
Үсн шиңг цаһан,
Усн шиңг туңһлц болтха!
Нарн шиңг герлтө,
Сар шиңг мелһр,
Нарс шиңг өндр
Арц шиңг үржл болтха!
Тосн маңната,
Булһн сүүлтө,
Олн дүүнртө,
Үржл малта болтха!
Цецрлг шиңг көкрч,
Цецг шиңг делгрч,
Очрин зүркн
Олна маңна болж,
Оюн төгс
Амулц жирһх болтха!

(Аршан района Жалцв бичж авв.)

Көвүдин өрвлг хээчлх йөрөл

Алтин хээчин төөлг ниилж,
Эмн наснь бат болж,
Мөңгн хээчин төөлг ниилж,
Мөңк наснь бат болж,
Хаандан хөөртө,
Олндан эңкр,
Нутг хошуна сүвлгч болж,
Ардан олн дүүнр дахулж,
Амулц эдлтхө!
Эрк бичкн шарин үсиг
Эн өдр хээчлж
Эсрц жилдән үүнәс ик байр кетн!

*(С. Хамцернәс Бост-Нуури
Б. Нимә бичж авв.)*

Көвүдин өрвлг хээчлхиг көвүдин үс хээчлх гиж бас келдг. Көвүдин үсиг йирдән наһциртнь авч одад хээчлүлдг. Болв көвүн болн күүкнә үсинь хээчлх наснь эдл биш. Йирдән көвүнә үсиг һунтаднь, күүкнә үсиг дөнтөднь

хөөчлүлнэ. Күүкд нарад хурви-дөрви нас күртлнй үснднй нар күүрдг йосн уга. Күүкдин наснй хурв-дөрв күрсн цагт эк-эцкнй ламд оч сөн өдр үзүлэд, үсн өдрлэ наһц аав-ээжднй бүкл хөөнэ махна ур-деежтэ, нег-нег зах хувцта, эрк-белгтэ золнж одна. Эн кемд наһцнрнй төрл-сади, хам-хошадан зэңг өгч, күүкдин өрвлг хөөчлннэ нээрт дуудна.

Эклэд күүкдин өрвлг хөөчлх цагт хөөчин ишт цаһан альчур уяд, хөөчн хавтха тавг деер төвнэ. Эн тавгт бас атх тутрн төвнэ. Эннй үржл олн болхиг белгдж йорлжаха керг. Тавиг нег күн бэрж, күүкдиг экнй теврж сууна, бас нег күн өөрнй ааһта үс бэрж зогсхд, түрүлэд наһц аав-ээжнй ааһта үснд хурһан дүрэд, күүкдин толһад түркж, цаһан альчурта хөөчөр толһан үснэснй нег бут хөөчлж авад, моһлцгүлад, цаһан мөңгтэ хамднй бэрж:

Киирнй муха болж,
Кирһүлдгнй олн болж,
Кишг-буйнй ирж,
Ки мөрнй делсч,
Амр амулц эдлх болтха! —

гиж йөрөлэн төвэд, бут үсн цаһан мөңгн хойран тавг дотр төвнэ. Дарунй эврэ бөөдл-чидлэри "көвүндөн нег мөр заав", эс гиж "нег шар толһата хө заав" гиж, мал-унаһар белг амлж өгнэ. Эн мет төрл-садинрнй болн ирсн гиичнр цуһар үснднй нар күрч, эврэ-эврэ белгөн өгнэ. Йосн йовдл дуусад, үсн хөөчлүлсн күүкд хэрх цагт наһцнрнй күүкдин эк-эцкднй нег-нег зах хувц өмсжй йовулна. (Эн йосн одаһин Шинжэнэ Увш хаана нутгин йосн.)

Дааһ деллх йөрэл

Деллсн тевг делнь
Дееврин чинэн урһж,
Кирһсн шодц сүүлнь
Кец бүркмэр урһж,
Өдн шинг гөңгн,
Сумн шинг хурдн,
Арслн сээхн чеежтэ
Арнзлын шинж бүрдсн,
Тооснасн үргэд гүүдг,
Тоормасн жигшэд гүүдг,
Мөрө болһнд түрүлдг,
Уя бүкни деежиг авдг,
Ижлнй миңг түм күрсн
Ик хурдн күлг болтха!

(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдь.)

Мал ясхд төвдг йөрэл

Өднэс гиигн,
Сумнас түргн эдгж,
Сүрглсн сүргнй
Бум күрх болтха!

Мал кирһхд төвдг йөрэл

Кирһүлдгнй олн болж,
Киирнй моһа (нэрн) болж,
Кишг-буйнй ирж,
Кезэд амулц эдлтхэ!

Бор шүүснд төвдг йөрэл

Идүлсн махнй аршан болж,
Ижлнй түм күрч,
Эн йиртмжин тежэл болтха!

Бүүрин йөрэл

Өвкинм цагин үвлзц мини,
Аавинм цагин бүүр мини,
Үзсклцтэ* сээхн делкэ мини
Өлзэһэн хээрлти!

Дееж бэрж, цацл өргх йөрэл

Өгхэр өнр болж,
Бэрхэр байн болж,
Өвк-деедсиннй
Гегэн, зэрлг, седкл хурвиг мартл уга,
Цацл деежэн өргж,
Амулц эдлти!

Көвүд унах йөрөл

Кииснь акж,
Көлнь шоратж,
Ут наста,
Удан жирһлтө болж,
Амулң эдлтхэ!

Көвүд унахиг көвүдин унаһ гиж келдг. Көвүдин унаһ болхла, эрт цагас иштэ хуучна заң-заңшалын негнь. Болв көвүд унах йосн өрк-бүлмүд хоорнд бас эдл бишэр күцөгдг бөөж. Учрнь, көвүдэн унахдан эврэ герин үүд-өркөн хөлөж, өвк-деедснь яһж эн йосиг күцөгдг бөөсн болна, мөн тер йосар күцөх йоста. Хэрнь талдан шин йос һарһж болдг уга бөөж.

Өдгө цагт Шинжэнд нутгљах Увш хаана нутгт көвүд унах йосиг яһж күцөгдиг ахрар үзүлий. Энүг тер һазра М. Нимэ гидг күн бичөд, "Хан теңг" седкүлд 1988 жилин 2-ч тойгт барлсмн.

Көвүдэн унахдан зөрм өөл түрүлөд саңгин идэтэ усар көвүһэн уһаһад, даруһ кимрэр уһана. Тер цагт нег бичкн цаһан ишкө деер шаһа, цаһан мөңгн, чолун һурвиғ төвнө. Эннь шаһа мет хату, мөңгн мет мөңк, чолун мет бат болтха гисн санага болжана. Хатж цөглрэн көвүдин киисиг кенчрт шидэд, көвүһэн унахдан һадрта усн дотран төвнө. Көвүһэн уһасна хөөн эн киисэн хадһлад, дарук көвүһэн унах цагт керглдг. Өдгө цагт зөрмснь ахрчлад, һадрта усн дотран шаһа, цаһан мөңгн, чолун боли киисэн төвж, көвүһэн уһаһад, эн тоотан авч хадһлад, даруһ керглнө.

Көвүд унахд көвүһэ һазр экпн түрүлж һар күрч уһаһад, даруһ көвүһэ эк, эцк, төрл-садрнь һар күрч уһана. Гер-бүл болһна көвүдэн унах уснь эдл биш болна. Зөрмнь кимрэр уһана. Зөрмнь түрүлөд саңгин идэтэ усар уһаһад, даруһ кимрэр уһана. Бас зөрмнь бал-бүл амтта шөлөр чиги уһадг.

Көвүдиг йирдэн һарад, кииснь цөглрснэ хөөн йирин бөөдлд нег сар давхла, лам-гелцгөр өлзэтэ сэн өдр үзүлөд, тер өдртнь көвүһэн унах нэр кедг. Тер цагтан төрл-садн, хам-хоша улсан дуудна. Нөөрт ирсн улс нилх көвүнд нежөһөд хучлһта, өрк белгтэ ирдг. Эн нөөрт көгшдүд өлзэтэ сөөхн йөрөлөн хээрлнө. Иигэд көвүд унаһн бүкл өдрин нэр болдг.

Зул шатах йөрөл

Зун жилин
Зул шатаж,
Зун нөөм наслж,
Амулң эдлтн!

Аду өлгх* йөрөл

Жирн алд зелән татж,
Жирмөхө болсн уһан уйж,
Жирн хонгин жирһл кеж,
Найн хонгин нэр кеж,
Амулң эдлтн!

Нойн күүнд төвдг йөрөл

Алд цаһан хадг
Альхнастн бичө хөөһтхэ,
Арата цаһан ембү
Авдрастн бичө хөөһтхэ!
Жил ирвэс жинстн* немгдж,
Он ирвэс отһтн* немгдж,
Амулң эдлтн!

Темә кирһхд төвдг йөрөл

Туг сөөхн зогдрнь
Сарлзад бөөдг,
Туула сөөхн урлнь
Шовлзад бөөдг,
Күүнэ чинән бөкнь
Серлзэд бөөдг,
Күрзин чинән тавгнь
Цөөлзэд бөөдг,
Күнд көлгнд ачж эдлдг
Күчтө сөөхн темән өсх болтха!

Лам хуврг күүнд төвдг йөрөл

Шагшавдтн эрүн болж,
Сөклһ санваран сөкж,
Сөкснтн өршөж,
Санснтн бүтж,
Амулң эдлтн!

(Хэжин района Сүклдэн Дорж
бичж авв.)

Арс татж, толһа заалх йөрөл

Хан аавин босхсн өргө,
Хатн ээжин бүрсн өргө,
Буурл аавин йөрөсн өргө,
Бөөжүлсн ээжин бәрсн өргө,
Сарин сөөг сәкәд бәрсн өргө,
Өдрин сөөг ончлад босхсн өргө,
Өргн толһа заарв,
Өркин толһа өндөв,
Төрт алвт немгдв,
Төлән таньш уга байн болж,
Төрлән таньш уга өнр болтха!
Үрәһән таньш уга байн болж,
Үрән таньш уга өнр болтха!
Баатр аавиннь бүүрд бууж,
Байн ээжиннь сүүрт суутха!

(Хар Усн района Т. Бадмас бичж авгдв.)

Ишкән йөрөл

Өвснә көкд зусч
Усна туңһһиг уусн,
Ижһнь миңһ түм күрсн,
Өсхдән зүснь нег,
Өөжрхдән зөргнь нег,
Бум цаһан хөөнә ноосиг
Бутрулн савж тараһад,
Түмн цаһан хөөнә ноосиг
Төгәлн хурж суусн
Төрин олин эгч-дүүнр
Төрмлин урн һарарн
Тө зузан зулж кегсн,
Атн темәһәр татулж кегсн,
Агт мөрәр чирүлж кегсн
Ар-өмн дееврин ишкә,
Хурһн хөөнә ноосар
Хурһн зузан зулж кегсн,
Хурин ус севж кегсн
Хун цаһан туурһин ишкә,
Ца-цаһан цав уга,
Чирүлэд кеснднь ө уга,

Цеңмн шинг яста болтха!
Көвн цаһан ишкәнһ
Киитн-халунд тесмкә болж,
Элш уга бат болтха!

(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)

Хадг, зус тәвх йосн*

Замбтив үүсснәс наар,
Зара цеңг* делгрснәс наар,
Онтрһуд одн сар хойр
Холвата болсн сәнж.
Түүнәс хоор
Аһарин сүлжән
Үүлн, будн болсн гинә,
Әмтнә сүлжән
Үр-күүкд болсн гинә,
Тиимәс
Манад уга маңгин цол
Танад бөөж,
Танад уга тасин өдн
Манад бөөсн учрас
Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Элгн-садн болхин төлөд,
Барун бийәр сүүрлсн
Аав, ах-икс, таанрт,
Зүн бийәр сүүрлсн
Ээж-эгчнр, таанрт,
Өвк Чиңгсин зокасн идәнә деежит
Өргн девшүлөд баралхж ирләвидн.
Замбтивин әмтн амсдгас
Үснә деежтә,
Заята күн зооглдгас
Идәнә деежтә,
Зандн улан цәһин
Зулгин* деежтә,
Залһад күртдгәс
Махна деежтә ирж,
Заята худ-элгнә чигән медүлөд,
Самб хадг мет жөөлн,

Шар зусн шинг бат,
Бурм шикр эдл эмтөхн,
Бутлсн тэрэн мет үржл,
Мөңгн шинг цаһан хаалһта,
Миндсн утцна тооһар ут наслж,
Деегүрн үүлн шинг холвата,
Дораһурн үндсн шинг келкөтө,
У кишгтө,
Удан жирһлтө,
Ки мөрнь бадрсн,
Кишг-буйнь делгрсн
Худ-элгн болхин төлөд ирлэвидн.
Мана эн элгн-садн болхла,
Маңг торһар бүтсн биш,
Маңнан зураһар болсн тул.
Урсмлын дольгаһар болсн биш,
Урдын йөрөлэр болсн тул.
Элгн-садн болх таанрин
Эрднин сөөхн йөрөлд күртхэр
Эржэх мини эн билэ!

*(Ховг-Сээр района Тавкин Бимб, Шарин Доньдас
Жаакин Батнашн бичж авв.)*

Зус, хадгин цаһан¹

— Анхн эрт урд,
Аав-ээж Зүнһар дөрвн өөрдн
Дөрвн аав-ээжин цагас наар
Манд зокаһад һарһж өгсн
Йирин заң,
Йиртмжин йосн билэ.
Оһтрһу өндр болвчн,
Одн цолвн хойр холвата билэ,
Орчлң өргн, ик болвчн,
Ург садн хойр бэрлдңһү билэ.
Ууласн урсн усн

¹Зус, хадгин цаһан — Илин Моңһл-Күрөд (урд Хальмг-Күрө гиж бөөсмн) бөөдг хальмгуд көвүн-күүкн худ болсна хөөн батлһ авх йос күцөждөн төвдг йөрөл.

Ут, ик болвчн,
Эрг тоха,
Элсн, заһсн залһлдңһу билэ.
Эглинь оһн болвчн,
Үрн-садна керг холвата төлөд
Энд таанртан баралхж ирлэвидн.
Һазад дала мет гүн, тунһлн,
Һалвр зандн модн мет саглр,
Таанрин өргн кишгт күртий гиж,
Таанрт баралхж ирлэвидн.
Хойр уулын хоорндтн
Ховч шар бүргдтн болый гиж,
Холын ут замдтн
Хош мөрнтн болый гиж,
Зөв бийинтн дөрө болый гиж,
Жөөлн амта мөрнтн болый гиж,
Күлг мөрнтн болый гиж,
Көлстө тохмтн болый гиж,
Харцһу сөөһинтн хонг,
Халта өдринтн нөкд болый гиж,
Һаринтн беелэ,
Һанзһинтн уя болый гиж.
У нүкн болхла —
Зерглөд орий гилэвидн,
Уутьхн нүкн болхла —
Цувад орий гилэвидн.
Орин һанц модн ямр хол болвчн,
Модн-модна үндсн цааһасн холвата.
Оһтрһу дотрк уулмудын оргл деер
Үүлн будн хойр холвата.
Орчлң делкә Замбтивд
Үрн-садна керг холвата төлөд
Мананд татсн
Манр шар саадгин көвчиг
Мергн таанртан өргж бэрэд,
Маңг торһн хойрттн
Маанр күртий гиж ирлэвидн.
У хорма,
Уутьхн суудтн багтый гиж,
Үрөһәри мөр кей,
Үрәри кү кей гисн төлөд
Йирин заң эрж,
Йиртмжин йосиг һууж,
Йидр шар нуман таанрт өргэд,
Алһн сөөхн күрл хөөчдтн күртий гиж,
Аав-ээж, таанрт, ирлэвидн.

— Жэ, эн ширэти юмб?
— Урһа цагтан харһа модн,
Унси цагтан дарһх модн,
Дөрвлжлэд чавчхла — деш модн,
Дөрви кел зүүхлэ — ширэ модн,
Түүнэ деер төвсн
Тави амти төгссн идэг
Нутг олыг гиичлхин төлө
Төвсн билэ.

— Жэ, эн хадгти юмб?
— Кив торһн хадг мет
Кир-буртг уга
Төрл-элгн болый гиж ирлэвидн.
Цаһан альчур мет
Цаһан хаалһта
Төрл-элгн болый гиж ирлэвидн.

— Жэ, эн татасгти юмб?
— Татасн мет
Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Төрл-элгн болый гиж ирлэвидн.

— Жэ, эн цөкүр зусн хойртн юмб?
— Цөкүр мет цог бадрһу герлтө,
Шикр мет өмтөхн,
Хо шар зусн мет бөрлдһү,
Салһж — салш уга
Төрл-элгн болый гиж ирлэвидн.

— Жэ, эн цээтн юмб?
— Цэ шиңгн болв чигн идэнэ дееж,
Цаасн нимгн болв чигн номин көлгн,
Улан цөөһн уулцад,
Ург элгн болый гиж ирлэвидн.

Хол һазриг өөрдүлгч
Мөрн эрднь гилэ,
Хойр күүг төрл-элгн болһгч
Окн үрнэ керг медүлж ирлэвидн.

Уулын өндрт доңһдгч
Ульвр шовун көөрк гилэ,
Улс элгиг төрл болһгч
Окн үрнэ керг медүлж ирлэвидн.

Тоха дотр төөрсн
Тоһрун шовун көөрк гилэ,
Торклулн өсксн*
Окн үрнэ керг медүлж ирлэвидн.

Бүтү дотр төөрсн
Бүргд шовун көөрк гилэ,
Бүүвэлн өсксн
Окн үрнэ керг медүлж ирлэвидн.
Эркм олн аав-ээж, ах-дү, таанрт,
Баралжж ирсн учр эн билэ.

(Чавчал района Укрчдк Төмрөс
бичж авгдв.)

ЧАВЧАЛ. *Одаһин Шинжэнэ Или ээмгин дотрк нег район. Энд бээрлжэх цөөкн хальмгуд болхла, манжу-китдин 1758 жилин ик кудлһнас менд үлдсн Зүнһарин үддл улс болхмн.*

Зус, хадгин йөрэл

Алта, Хаңһа шиңг
Ардасн холварта,
Алг уул шиңг
Өмнөсн холварта,
Көвң цаһан үүлн шиңг
Оһтрһула холварта,
Үйн цаһан өвсн шиңг
Үндсәрн холварта,
Татж — тасрш уга,
Матж — матрш уга
Түмн жилин
Төрл-сади болсн түлд
Сарин сәениг
Сәкн күлөж бөөһөд,
Өдрин сәениг
Өнжөд күлөж бөөһөд,
Өлзөтө сән эн өдр
... сарин ... өдр
Арви салата буһин
Алти шар зусиг

Алд цаһан хадг деерэн наһад,
Идэнэ дееж болсн
Агта улан цөөһөн бэрэд,
Ач иктэ аав-ээж болн
Ах-дү, төрл-садн, таанртан,
Мохлцг толһаһарн мөргэд,
Мухр өвдгэрн сөгдэд,
Зус, хадг баралхулж ирлэвидн.
У хормадан багтаж хээрлти,
Ут мөрндөн сундлж хээрлти!

(Хар Усн района Т. Бадмас бичж авгдв.)

Зус, хадгин йөрэл

Төрг нарн шинг мандлж,
Төр-гүрн* шинг делгрж,
Алг уул мет ораһарн холвата,
Алта, Хаңһа мет белкүсэрн холвата,
Көвц цаһан үүлн ораһарн холвата,
Үйн цаһан өвсн мет үндсэрн холвата,
Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Төрл-садн болхин төлөд
Ташуднь урһсн бурһсн,
Төкмднь урһсн шүрвсн,
Тастнь урһсн өдн,
Хораднь урһсн хусм,
Хусмднь наалдсн дурсн,
Даладнь урһсн чолун,
Чолунднь наалдсн шүрвсн —
Эн бүкн ниилэд,
Нег саадг нум болхин төлөд,
Богд эзнэ
Барун хавтхд багтхин төлөд,
Ар ташуһас
Арви салата буһан харвад,
Алти шар зусан буслһад,
Өрүн цаһан хадгиннь
Барун өнцгт наалдулад,
Батта һурвн амн үгән келлцөд,
Батлһ белгән авлцад,
Төрин һурвн амн үгән күүндөд,

Төмрин һурвн хадасан хадад,
Хол һазриг өөрдхдг
Мөрн эрднь болсн төлөд,
Хойр әәлиг төрл болһдг
Күүкн үрн болсн төлөд,
Шар толһата хөөһөр ур бэрэд,
Шаһа-чимгәр дееж өргөд,
Шар зурхаһар
Шилһн шинжлүлөд,
Сарин сәәг сәкн күлөһөд,
Өдрин сәәг өнжн күлөһөд,
Эн сарин эн өдрт
Дөрвн зун өңгнь соңсад,
Дөчн өңгнь уһаһад,
Дөрвн аав-ээжнь зөвшөрсн учрас
Күрл мөңгн хөөсндөн
Күрөцә цөөһөн чанад,
Шикрин амтар шинглсн,
Бурмин амтар буслһсн,
Үзмин амтар үслсн,
Тосна амтар билгүлсн
Агта улан цөөһөн
Һаңһр-һаңһр шаазндан кеһөд,
Аав-ээж, таанрин
Һар-һартти бөрүлөд,
Улан цөөһөс йөрөл күртхәр,
У хормадти багтхар,
Ут хормадти сундлгдхар,
Мохлцг өвдгэрн сөгдөд,
Мухр толһаһарн мөргөд,
Баралхж ирсн учр эн билө.

(Хар Усн района Б. Олцу бичж авв.)

Зус, хадгин йөрэл

Аср теңгрин хәәрн болсн
Өрүн цаһан хадгнь
Аңхн деедин залһмж болж,
Тавн идән төгс бүрдсн
Будг улан цәнь
Идәнә деед залһмж болж,
Сарг текин өврәр кегсн

Шандын шар зуснь
Өмнө бат залһмж болж,
Утцна тооһар ут наслж,
Урдын йөрэлэр бат холвж,
Аһарин үүлн шиңг холвата,
Урһмлын үндсн шиңг келкэтө болж,
Арвн сар гесндэн тееһэд,
Алти шар уурган көкүлсн
Ээжин заян сөкүсн өршөж,
Агтын сээр деер,
Атна бөкн деер өсксн
Аавиннь заян сөкүсн өршөж,
Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Худ-элгн боллцж,
Хойр талдан
Хотл төгс болж,
Ирх ик кишгтө,
Ирүлх ик буйта болж,
Амулң эдлх болтха!

*(Ховг-Сээр района Нимэ, Чока,
Баткоһас Ж. Батнаси бичж авв.)*

Үг авлһна үг

— Сүн дала мет ундн болсн,
Сүмбр уул мет түшлг болсн,
Оран зул болсн,
Оһтрһун одн болсн,
Орчлңгин цамхг болсн
Олна аав,
Орчлңгин ээж, таанрт,
Онцлн медүлж ирсн керг болхла —
Аңхн урд цагт,
Эңк тээвң цагт
Зүнһар дөрвн өөрдин
Йирин ик йосн
Хад мет бат цагт,
Һал мет бадрх цагт,
Замбтив тогтснас наар
Зара цецн үүдэсн
Йирин ик йосн билэ.

Оһтрһу ямр хол болвчн,
Одн сар хойр холвата билэ,
Уул усн хойр ямр хол болвчн,
Уул, көдө,
Усн, захсн дөрвн холвата билэ.
Орчлңгин өмтн ямр хол болвчн
Үрн-садна керг холвата билэ.
Тер төлөд
Сарин сөөг сөкөд,
Өдрин сөөг үзүлэд,
Өлзэтө нег сэн амн
Зэрлгттн күртий гihэд,
Эн ик элгн-төрлөн дахулад,
Бар сээхн гегэндтн
Баралхий гihэд ирлэвидн.
Бахта һурвн амн зэрлгттн
Күртий гihэд ирлэвидн.
Зү сээхн гегэндтн
Гегэлий гihэд ирлэвидн.
Зөвтө һурвн амн зэрлгттн
Күртий гihэд ирлэвидн.
Үлмж сээхн гегэндтн
Гегэлий гihэд ирлэвидн.
Үнн һурвн амн зэрлгттн
Күртий гihэд ирлэвидн.
Тасин өдн мана гинэ.
Таңгин кизэр тана гинэ.
Тохсин өдн мана гинэ.
Торһна кизэр тана гинэ.
Тер төлөд
Оран зул болсн,
Оһтрһун одн болсн
Хан буурл аав мини,
Хатн буурл ээж мини, таанрин
Шил сээхн гегэнд мөргий гihэд,
Шикр сээхн зэрлгт күртий гihэд,
У сээхн хормадтн багтый гihэд,
Уутьхн суудтн багтый гihэд,
Күлг мөрнтн больй гihэд,
Көлстө тохмтн больй гihэд,
Жөөлн амта мөрнтн больй гihэд,
Зөв бийинтн дөрө больй гihэд,
Татхла — тасрш уга
Таңһрг больй гihэд,

Матхла — матрш уга
Махн-цусн болый гийхэд,
Гүн усндтн гүр болый гийхэд,
Гүжр назртн дөң болый гийхэд,
Хавчл хадт шат болый гийхэд,
Сарин сээг сэкж,
Өдрин өлзэтөг үзүлж,
Эн сарин эн өдриг
Өлзэ дембрлтэ сэн өдр гиж үзэд,
Эндр эн ик нутган дахулад,
Аав-ээж, ах-эгчир, таанрт
Баралхж ирсн учр болхла —
Таст урһсн өдн
Тарвгт (тэкмд) урһсн шүрвсн ниилэд,
Нег саадг нум болдгин төлэд
Та, бидн ниилэд,
Нег өрк-ээл болдгин төлэд,
Арин харһа мет
Үндсэри холвата болдгин төлэд,
Үүлн, будн мет
Деегүрн холвата болдгин төлэд,
Көлөр мах авад,
Көнгөр* өрк авад,
Көвүн-күүкн йилһс уга,
Көгшн залу бүгдөрн
Чееж мах идлцэд,
Чееждк үгөн күүндлций гийхэд,
Өрк-чиггәнән уулцад,
Амн үгөн авлций гийхэд,
Үрө бээсэн унлцад,
Үг-кергән бүтэй гийхэд,
Таанрин сэн зэрлгт
Күртий гиж ирсн учр мань эн билэ.
Тер төлэд
Тасин өдн тана болтха гийхэд,
Таңгин кизэр мана болтха гийхэд,
Тоһсин өдн тана болтха гийхэд,
Торһна кизэр мана болтха гийхэд,
Мухр өвдгөрн сөгдэд,
Моһлцг толһаһарн мөргэд,
Моһһлын һурвн хүрмин
Негиг медүлж ирлөвидн.
Зул мет падрий гийхэд,
Зусн мет наалдый гийхэд
Ирсн учр мань эн билэ.

— Жэ, эн авч ирсн олн зүүлин юмнтн
Ямр дембрлтэ юмб?

— Ширэ болхла —
Урһа цагтан харһа модн гилэ,
Унсн цагтан эд модн гилэ,
Дөрвлжлэд чавчхла — дөш модн гилэ,
Дөрвн көл зүүхлэ — ширэ модн гилэ,
Түүнэ деер төвсн
Тавн амтн төгссн
Таңсг сээхн идән болхла —
Та олн бүгдиг гиичлхин төлэ
Дембрл оршсн идән билэ.

Көлөр махн болхла —
Богдын бор шүүснөс хөөһл уга
Сээхн таңһрг бэрлдхин төлэд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Цэ болхла —
Бурһна дееж.
Хаана улан цөөһөс хаһцл уга
Таңһрг бэрлдхин төлэд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Хадг болхла —
Кев торһн хадг мет жөөлн
Таңһрг бэрлдхин төлэд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Альчур болхла —
Кир уга цаһан альчур мет
Кир-буртг уга тиньгр сээхн,
Цаһан седклтэ, цаһан хаалһта болж,
Утцна тооһар ут наслхин төлэд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Өрк болхла —
Йир амтта идәнэ дееж гиж
Дембрл оршсн юмн билэ.
Чигән болхла —
Цаһан идән мет делгрхин төлэд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Шикр болхла —
Шикр мет өмтөхн
Таңһрг бэрлдхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Мөңгн болхла —
Эзнэ цаһан мөңгн мет
Мөңк болхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Шур болхла —
Шур мет герлтө болхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Цэкүр болхла —
Цэкүр мет
Налта-цогта болхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Ул болхла —
Ул мет мергн болхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.

Зусн болхла —
Буһин шар зусн мет бэрлдһү,
Салһж — салш уга
Элгн-төрл болхин төлөд
Дембрл оршсн юмн билэ.
Хол һазриг өөрдүлгч
Мөрн эрднь гилэ,
Хойр күүг төрл-элгн болһгч
Окн үрн көөрк гилэ.
Тер төлөд
Та бүкн өршөлдөн авч,
У хорма,
Уутьхн суудан багтаһад,
Сөн амн зэрлгөн
Хээрлхитн һууж
Ирсн учр билэ.

— Жэ, тиигхлэ.
Йовснчн йоста болж,
Кеснчн кевтө болж,
Хуцу өвсн мет оралдж,
Хурһн-ишк мет мөөллдж,

Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Таңһрг садн болхин дембрл орштха!

(Нилх района П. Канара, Т. Увлзэ бичжэ авв.)

НИЛХ. Одаһин Шинжэнэ Или ээмгин дотрк нег район. Нилх гисн — һазрин нерн. Зүнһарин хуучн нутг. Или һолын нег сала, эрт цагин "Цацлын бичгт" нернь ордг Хашин һол энд бөөнө. "Хаана зэрлг хату, Хашин экн бүтү" гидг эрт цагин үлгүр үг ода күртл Зүнһарин хальмгуд дунд келгднө. Үнөр, Хашин һолын экнь — күн, мал давж болш уга мадта бүтү һазр.

Нилхд бөөх хальмгудыг "Хашин арвн сумн өөлд" гиж нерлнө. Эдн болхла 1758 жилин манжу-китдин ик кудлһнас өмд-менд хоцрсн Зүнһарин үддл улс. Ик кудлһна цагт эдн хасг, киргизин һазрт зулж орад өмд үлдсмн. 1760 жилин хөөн ик кудлһн тогтиснас хооран дэки нутгтан эргж ирсмн. Манжу-китд эднө нег кесгинь Хашин һолын хойр көвөһөр нутгдулж, "Хашин арвн сумн өөлд" гиж нерөдсмн. Эдниг тер цагт Илид бөөсн манжуһин цергин жацжүнө* межд орулсмн.

Бүүр орх¹

— Аврл иктө аав,
Амр-менд бөөнт?
Энрл иктө ээж,
Эрүл-менд бөөнт?
Ач иктө ахнр,
Ааш сөөтө эгчнр,
Ах-дү, төрл-садн,
Өөл-ээмг мендвт!
Би болхла —
Эвин уул бөөртө,
Эрк междлэр бүрн*
Һо сөөхн нутгта,
Һо-Зеерд уста,
Тавн зүсн малар элвг,

¹Бүүр орх — хүрмин йосна нег зүүл. Көвүнө талын хүрм күүкнө талд орхин өмн зөвшөрл олх йосн.

”Тавн агт” адрпта,
Барлгин уул түшлгтө,
Арслц богд — Зүрхн богд
Алта, Зээр үвлзгтө,
Зах килэн* харсч
Зун жил дээлдвчн,
Зүсэн эс алдсн,
Зуурдын зуд жилмүдт
Зутл уга жирхсн,
Цаһан мөрн хурдта,
Чахрин көвүн чаңпта,
Байрин көвүн Нончгар
Байлг хүрмөн ахлулсн,
Көндө чеежтө цецн
Көгжг гидг би билэв.
Ирсн учр мини болхла —
Барун бийдэн я тампта,
Зүн бийдэн ма тампта,
Үүлн-боран
Үүдн тавлж унад,
Үмсн өңгтө девлөн
Үзмжтө чимж өмсөд,
Үрн-садна төлөд
Өндр уулыг давж,
Өргн холыг һатлж,
Ар Тарвһтад алдрта
Алта Хулстан дунд
Өнр, байннь хошлсн
Өргн сээхн нутгта,
Эмэл һол уста,
Эңк амулц жирхсн
Көк девән ширгтө,
Көндө цаһан түңгтө,
Барлг нер алдршн
Баатр сээхн нутгта,
Батын көвүн Сәмцләр
Бахта хүрмөн ахлулад,
Байлг тана өөлд
Бачм күрч ирлэв.
Сансн санаһим медж
Сөкүсн бурхн өршөх болву?
Бодсн бодлигм медж
Богд бурхн өршөх болву?
Аврл хөөрдтн күртх болхла —

Өршөл иктө нутгтн
Өнжх бүүр өгх болву?
Буйн иктө нутгтн
Буух бүүр өгх болву?

— Жә, көвүн,
Сансн санаһичн
Сөкүсн бурхн өршөж,
Бодсн бодличн
Богд хан өршөж,
Сансарн жирһж
Амулц эдл!
Буухла — бүүр белн,
Суухла — сүүр белн,
Киитн булгин усн белн,
Көк девән өвсн белн.
Жә,
Тер көвүнд унд өг.
Түргн бүүрд буутха!

(Дөрвөлжин района О. Пүрвө
бичж авв.)

ДӨРВӨЛЖИН. Одаһин Шинжәнө Тарвһта өәмгин дотрк нег район.
Ижлд нүүж ирхәс урд хальмгүд нутгласн Эмл һол энд бөөнө.
Манжу-китд Зүнһариг дөөлж эзлснә хөөн энд ик кудлһнас менд
үлдсн өөлд улсиг нутгдулад, ”Барлгин арви сумн” гиж нерлсмн.
Барлг гидгнь — энд бөөх уулын нерн. Ода эднлө нег сумн Өвр
Моңһлас һарлта чахр моңһл улс хольлдн бөөршжәнө. 1758 жил эдн
манжу-китдин цергт церглж ирхд, межә харулхар энд бөөршүлсн
бөөж.

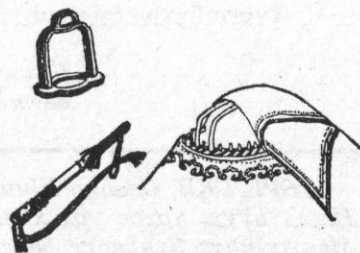
Дөрө, маля, өрк.

Увш хаана нутгт хойр ээл худ боллцад хүрмөн кесн тер сө күргн
көвүнә барун дөрө, маля болн шин герин өркинь күүкнә талын улс
наад кеһәд хулхалад авч оркна. Иигәд көвүнә талас ”зольв* алдв”
гисн нерәр әрк-чигәһән авад, хойр залу күн, нег күүкд күн —
һурвулн күүкнә талд одад, урн цецн үг келж, дууһан дуулж, билг-
эрдмән үзүләд, алдсн юман әрж-сурж авдг нег зүүлин нәр-наадн
бөөнө. Тер цагт эн үг келгднә:

— Хан буурл аав,
Хатн буурл ээж,
Бүтү хар күмсгтө,
Бүргр хар нүдтө,
Дуң цаһан шүдтө,
Дурн хар нүдтө,
Герлднь үүл бөрм,
Гегэнднь аду манм,
Ах-эгчнр мини,
Цуһар менд сээхн бөөнт? —

(гиж мендлцөд, даралж тэмк бэрнө.)

— Бөөнө, бөөнө.
Таанр сэн ирвт?
Хаалһ-замдан
Хавтхад хальтрл уга,
Моһлцгт бүдрл уга
Цуһар сэн ирвт?
— Түрдг һазрт түрөд,
Зовдг һазрт зовад,
Зовлц-зүдүр дааһад,
Тесөд-торад ирввидн.
— Жэ, көвүн,
Хамаһас ирлөч?
— Дөрү-дөрү дөрвлжн,
Дөрвлжн цаһан хотхр,
Һуру-һуру һурвлжн,
Һурвлжн цаһан хотхр,
Цөңкр цаһан хадта,
Цасн-мөсн мөңктө,
Цалһа цаһан нуурта,
Далһа сээхн белчөртө,
Нууртнь орсн
Нүһсн төөрдг,
Нутгтнь орсн күн төөрдг,
Өргн ик Зултсас ирлөв.
— Жэ, көвүн,
Таанр кедүлн ирвт?
Тадна нерн кемб?
— Мана эн нөкл,
Мана бергн бидн һурвулн ирвө.
Мини нерн болхла,
Цө шиңг өңгтө,
Цө шиңг зүрктө,
Бөрсн малям шахлур,

дөрө, маля, өрк

Бөөсн бийм шүрвсн,
Олна дунд ончта төрсн,
Түмнө дунд түрүвч төрсн,
Келсн үгм мини йовудта,
Кесн керг мини бүтмжтө
Аавин көвүн Шот-Бор.
— Жэ, сэн, сэн.
Нөкдинчн нерн кемб?
— Олна дунд
Ээмцөһөн төрсн,
Миңһнө дунд
Маңнацаһан төрсн,
Түмнө дотр
Түрл уга һардг,
Миңһнө дунд
Мөкдл уга һардг,
Нутгтан нертө,
Олндан нүүртө
Аавин көвүн Зөт-Бор.
— Э, көвүн, сэн, сэн.
Бергнәнчн нерн кемб?
— Олнас онцһа төрсн,
Однас герлтө төрсн,
Цасн цаһан саңсата,
Чивһ улан хачрта,
Дуң цаһан шүдтө
Дүүвр Хар Нүдн Эркүдө.
— Жэ, көвүн,
Нөкдән юунд дахуллач?
— Хонгин һазрт мөрән тохулхар,
Хол-өөрдән зарц кехәр,
Буусн һазрт бууһан бөрүлхәр,
Болдг һазрт бийән харсулхар дахуллав.
— Жэ, сэн, сэн,
Бергән юунд дахуллач?
— Хонсн һазртан хотан келгхәр,
Хольн замдан бара кехәр,
Хәр һазрт сүв-селвг авхар,
Халта кергтөн дөң-тус кехәр дахуллав.
— Жэ, таанр, ямр кергәр ирвт?
— Нарн-сар токаж бөөсн
Нөөмн сарин токалһнла
Нарт гидг һолаc
Нөөмн ажрһ аду алдад,

Наад дорас тавинь олад,
Цаад дорас һурвинь олв.
Түүнэ дотрас салж гедрсн
Харцх-бүргдин келгж бээсн
Хойр мөрэр зольв алдад ирлэвидн.
Зарлн чимэлэд ирсн
Идэн-чигэнэ дееж, —

(гиж келэд, эркэн даралад бэрнэ.)

— Нэ, көвүн,
Мөрнчн ямр зүстэ мөрдв?
— Һурин арсар кегсн
Һурвн давхр цулврта,
Дөрө-тамһта дөрвлжлэд бээдг
Дөнн көк бор мөрд билэ.
Балчг-салчг уснас
Балһж үзэд уга,
Баахн цөөкн адунд
Бөөрлж үзэд уга сэн мөрд билэ.
— Ээ, сэн болхдан терчн
Ямаран дүңгөн мөрд билэ?
— Ээлд хонж арһмж хээдг уга,
Адунд тэвж ижлшдг уга,
Герин бүсэс уйж
Гедс гидг уга,
Гесэн татж
Мекс гидг уга,
Кец һазрт йовхларн,
Хэврһэрн йовдг,
Көдө һазрт йовхларн,
Көндлнгөрн йовдг,
Дел-сүүлн
Деед Замбтив тал делсэд бээдг,
Дөрвн хар турунь
Дорд Замбтивлэ наадад бээдг,
Чолун иктэ һазрт
Чолудж цодж үзэд уга,
Чон, ноха көөж —
Хоцрж үзэд уга,
Усн тэлмн жора*
Хули шинг хурдн,
Гемпл уулын орад
Гешүнин цецг хазулад,
Будала уулын орад
Будна серү цокулад,

Бөөлһж бээсн мөрд билэ.
— Жэ, көвүн,
Гедрсн зольвчн хамаран хандсн янзта?
— Хан буурл аав мини,
Хатн буурл ээж мини,
Дааһн мөр унад дандхад,
Дах девлөн шурдхад,
Үрө мөр унад уйдхад,
Үч-девлөн шурдхад,
Цасн деегүр цемшүлэд,
Мөсн деегүр мегшүлэд
Арвн жил болсн
Аралжна мөр мөрдэд,
Хөрн жил болсн
Хорхан мөр мөрдэд,
Энд-тендөһөр йовад,
Үзгдсн бүкнөс сурад,
Далд һазрар йовад,
Данжа адучас чимэлэд,
Өмтн хамгас сурад,
Өмбө Нимгрэр белг татулад,
Мөрдэд, улдад, хөөһэд,
Мөринь мөшкэд ирхлэ —
Тана ик нутгин захар орсн янзта.
Дуң цаһан шүдтэ,
Дурн хар нүдтэ
Ах-авһнр үзсн болву?
Анар улан халхта,
Асхрсн хар үстэ,
Герлднь үүл бөрм,
Гегэнднь аду манм
Эгчнр-дүүнр үзсн болву?
Хурһ-ишк хөрүлсн
Көвүд-шовудтн үзсн болву?
Адун-мал хөрүлсн
Адуч-хөөчртн үзсн болву?
Арһс-түлэ түүсн
Берэд-күүкдтн үзсн болву?
Зарлсн чимөнд күртий гийһэд ирсн,
Идэн-чигэнэ дееж, —

(гийһэд, эркэн залһад бэрнэ.)

— Жэ, көвүн,
Мана эн нутг болхла —
Жирһлин икд

Жирн тав хондг,
Нээрин икд
Найн тав хондг,
Увл уга зунта,
Укл уга мөңктө,
Үрглж жирһлэр бөөдг,
Адун малан
Адрһар кемждг,
Хөн малан
Хотхрар кемждг,
Үнн сүзгт хуучн торһуд,
Өмн үзгин цуулһна дарһ
Эзн нойн Жаңһрин нутг.
Адун мал оln болхла —
Алгта-булгта чигн болдг,
Алвт нутг оln болхла —
Хулхачта-зелкөчтө чигн болдг,
Ода чини зольвиг үзсн негнь
Алад-булад идж оркву?
Өмд-менд, тенэд-төөрөд йовж йовну?
Күн медхин арһ уга.
Болв чи цааран йовад
Мана дүүнрөс сурад үз.
— Нэ, хөөрнө сөөхнд күртнөв.
...
— Хан буурл аав мини,
Хатн буурл ээж мини,
Геесн зольван хөөһөд йовхлам,
Эр мөрн эцэд күрдг,
Эр залу дандад күрдг,
Эң зах уга
Элвг ик нутг сәнж,
Эргэд-төгөлөд, чимөлөд йовхла,
Харһлдсн хамг улс:
"Хамаһас ирсн
Нүүртөн һалта,
Нүдндөн цогта,
Төшсн бух,
Төөрсн һодль билэч?
Юн гидг таарха хожһр билэч," — гийһөд,
Йир оln күн
Элг-доог бөрөд,
Эс келж өгөд бөөв.
Ода чоһм хама күрч,

Кенэс сурхла болна?
Батта хөрүһөн хөөрлтн.
Эрэд-сурад ирсн
Идэн-чигәнө дееж, —
(гийһөд, өркән бас бөрнө.)
— Жэ, көвүн, тиим болхла,
Адучин ахлач Ах Сахл Баада гидг күн бөөнө.
Түүнөс одад нег сурж үз.
— Жэ, хөөрн сөөхн.

...
— Бүтү хар күмсгтө,
Бүргр хар нүдтө,
Хар-улан ах мини,
Таниг
Арвн жилд
Адун-малан ахлсн,
Хөрн жилд
Хошун-суман ахлсн,
Адучин ахлач
Ах Сахл Баада гиж соңслав.
Ачд ач кегсн,
Туст тус кегсн, ах мини,
Мана зольвиг үзсн болхла,
Зааж хөөрлхитн суржана.
Зарлн чимөлөд ирсн
Идэн-чигәнө дееж, —
(гийһөд, бас өрк бөрнө.)
— Жэ, дү мини,
Мана мал-сүрг ик,
Мал-сүрг хөрүлсн
Мана ах-дүүнр чигн оln,
Чини зольвиг үзсн чигн болх,
Зуг оварсн уга чигн маһд,
Би шидр хойр мөр үзлөв,
Батхн сөвдг сүл уга,
Бөрж ундг дел уга,
Оңһн деләсн авад
Охр сүл күртлән дөөртө сәнж.
Мана адун сүрг дотран
Тиим мөрдиг йир бөөлһхш,
Хазад, ишклөд көөж оркла.
Тер чини зольв мөн болхий?
Зүс, тамһинь эндүрл уга,
Сән лавлад, хөлөһөд ав.

Эс иткж бөөхлө,
Эн мана эгч-дүүнрөс сурад ав.
— Сээхн ах мини,
Хол замд йовад дандхларн,
Дээртөд-өөртөд одсн чигн маһд,

...

— Гүн уснд мини гүр болсн,
Гүжрмг кергт мини дөң болсн,
Эркм күндтө ах-эгчнр мини,
Өөкн дотрк бөөр мет,
Өндгн дотрк уург мет
Эркм хээртө ах-дүүнр,
Үзсн-соңссн юмн бөөхлө,
Эн му дүүнртөн келж өгтн.
Эрэд-сурад ирсн
Идэн-чиггөнө дееж, —
(гигэд, сөң бөрөд дуулна.)

— Кежн баахн кеерэр*
Кецинэн шалуг хазулна,
Келлцсн-күүндсн ахнр,
Авсн болхнь, хээрлит.
Баран деернь төвсн
Бадм эрэтө шаазнве,
Баһ, ик ахнр,
Авсн болхнь, хээрлит.
Көл деернь төвсн
Көк мөңгн дөрөве,
Көөрк бичкн эгчнр,
Авсн болхнь, хээрлит.
Завг дунднь дүрсн
Зандн иштө маляве,
Залу баһ дүүнр,
Авсн болхнь, хээрлит.
Дер деернь төвсн
Дертө мөңгн билцгве,
Ах бергн хойр,
Авсн болхнь, хээрлит.
Орн деернь төвсн
Оосрта мөңгн хурвчве,
Ах бергн хойр,
Авсн болхнь, хээрлит.
— Жэ, көвүн,
Мана үзж-соңссн,
Хэлэж хадһлсн юмн эн.

Мөн болхла, сөөнөр хэлөһөд ав, —
(гигэд, дөрө маля хойринь һарһад өгнө.)

— Нө, нө,
Ачд ач кесн,
Туст тус болсн,
Ах-эгчнр мини,
Аавасн салад
Алд, делм йовж үзэд уга,
Авалясн салад
Һурвн хонг холжж үзэд уга,
Һанз деер һал төвж үзэд уга,
Һазр эргэд йовж үзэд уга,
Һурвн му дүүтн таанрин өршөлд
Һурвн зольвин хойринь олж авв.
Дөкн чигн негнь хоцрад бөөв,
Үзсн-соңссн болхла, зааж хөөрлтн, —
(гигэд, залһад өркөн сурна.)

— Хан буурл аав мини,
Хатн буурл ээж мини,
Эркм күндтө ах-эгчнр мини,
Туг сээхн зогдрнь сандрад бөөдг,
Туула сээхн урлнь шовлзад бөөдг,
Күүнө чинэн бөкнь серлзэд бөөдг,
Күрзин чинэн тавгнь цөөлзэд бөөдг,
Түмн темән дотр тонгаһад бөөдг,
Бум темән дотр бомбаһад бөөдг,
Хөөнө ноосар хольн кегсн,
Темәнө ноосар томн кегсн,
Бууль-бурнтгнь унжсн,
Көвц цаһан атар зольв алдж оркад,
Аав-ээж, ах-дү, таанрин
Саң сүргин захар орад одву гигэд,
Зарлн чимөлөд ирсн,
Идэн-чиггөнө дееж, —
(гигэд, хойр күн босад, өркөн дөкөд бөрнө.)

— Жэ, көвүн, нернчн кемб?
— Мини нерн Онтх.
— Чини нерн кемб?
— Мини нерн Гендх.
— Аа, чавас,
Негнчн онтхта,
Негнчн гендхтө,
Кеңү улс янзта болад бөөдмб?
Чамсуд бидниг хулха сөрж ирвү?

— Уга, уга,
Хулха сөрж ирсн угавидн.
Ач иктә аав-ээж,
Эркм күндтә ах-эгчнр мини,
Хээртә атн темәһән гееж оркад,
Зарлн чимәләд ирләвидн.
— Жә, тиим болхла,
Хотхрар дүүрц
Хөрн-һучн түмн,
Довңгар дүүрц
Дөчн-тәвн түмн темән бәәнә,
Түүнд күрхлә,
Темәчин ахлач
Тиньгр бор гидг залу бәәнә,
Түүнәс чисәләд сурж үз,
Ирсн болхла, чимән-томан һарх маһд.
— Жә, хәәрн сәәхн.

...
— Жә, мергн дү мини,
Атн темәһәри зольв алдад,
Аав-ээж, ах-икс
Зарлн чимәләд сурад ирхлә,
Темәчин ахлач
Тиньгр бор чамаг гинә.
Усна үзүр — уул,
Дүүһин үзүр — чамд,
Мана темән тана саң сүргин захар
Салад-савнад орад ирсн болхай,
Үзвчи, сәәхн манж?
Сурад чимәләд ирсн,
Идән-чигәнә дееж, —

(гиләд, әркән бәрнә.)

— Уга, уга, сәәхн манж,
Мана темән тиим баргта темәг
Хазад, хәркләд, өөрдүлдг уга билә, зуг
Малын кәл мәәһг гидг үг бәәдг,
Мана темәнд ирәд, нииләд одсн чигн маһд,
Тана темән ямаран зүстә темән билә?
— Мана темән болхла —
Туг сәәхн зогдрн сандрад бәәдг,
Туула сәәхн урлн шовлзад бәәдг,
Күүнә чинән бөкнә серлзәд бәәдг,
Күрзин чинән тавгнә цәәлзәд бәәдг,
Бууль-бурнтгнә унжсн,

Һулз тамһта цаһан атн билә.
Хамринь татад кевтүлхлә —
Амр кевтж өгдго,
Сеер деерәснә дарад сөгдүлхлә —
Сөгдж өгдго,
Ар хойр кәлднә
Цалмин арһмжиг ораһад
Арвн залу татсн цагт —
Хәрклж-күрклж бәәһәд кевтдг,
Деер-деернә овалад аца ачхла —
Кедү чинән ик ачвчн,
Хойр бийдән күзүһән авч оркад,
Көөсн цахрад, күржңнәд бәәсн цагт
Хажуднә эңгин темән тесч чаддг уга,
Тиим омгта атн билә.
Давана түрглү һазрт
Дегд ик ацата,
Ардк ацан толһа деернә одхла —
Өмнк ацанаснә авад
Арднә ачад бәәтл
Әрв уга һазрт дәәртәд одсн билә.
Адһн бараһинь үзсн күн
Авад буур тәвхнә яһдв гидг атн билә.
— Эә, тиим болхла —
Барун бөөр деерән
Баахн дәәртж одсн,
Иңгн темән хәрклсн цагт
Иигән-тиигән бууляд, гүүһәд бәәдг,
Буур темән күрклсн цагт
Ооляд, гүүһәд бәәдг тиим нег темән
Мана темәнә захар орад ирсн шинг билә.
Тер тана темән мән болхий?
Зүс-тамһинь хәләһәд үзтн.
— Эә, сәәхн манж,
Ода юуһинь келхв?!
Түмн әктә һазриг
Давхртнә алхад ирсн,
Бум әктә һазриг
Буульн даһад ирсн темәнә ботхн
Ижл сүргәсн салад, һанцардад,
Күүнә ижл буру малд орад,
Цаг зуур тиигәд үзгдсн чигн маһд,
Мини темән мән сәнж, —
(гиләд, әркән авна.)

— Жә, көвүн,
Алдрен зольв олдву?
— Хан буурл аав,
Хатн буурл ээж,
Күндтө ах-эгчир,
Дөрөн сур дөрви давхр билә,
Дөнн көкин күзүн һурви давхр билә,
Һурин арсен цулвур
Һурви алд делм билә,
Һучар мошкесн шигширтә билә,
Һурви зольв алдад,
Олн таанрин өршөл-демжлөр олж авад,
Санан-седкл мини уужрад,
Байрта-бахта болвидн.
Учрхдан байрта,
Улм хөөнән жирһлтә болтха!
Ода бидн хөрнөвидн.
Цуһар менд, сәэхн бәәж бәәтн!
— Нә, дүүнр мини,
Моһлцгт бүдрл уга,
Хавтхад хальтрл уга,
Хаалһ-замдан менд, сәэхн хәртн! —
(гиһәд йөрәл тәвхлә, ирсн һурви күн дөрә, маля, өрк
һурван авад, һарад хөрнә.)

*(Хәжин района Бада, Балжа, Церә,
Иончг, Шоцга әднәс бичж авгдв.)*

Хүрмин йөрәл

Өмнәс һарсен һарн мет мандлж,
Өлкнд урһен цецг мет делгрж,
Эргин хард,
Өвснә көкд,
Бура модн шиңг нәәхлж,
Буудя тәрән мет бутлж,
Арва тәрән мет ацлж,
Адргин цецг мет һаңжж,
Өндр һазрт герән бәрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Хатрж күрш уга һазрт малан хотлж,
Харвж күрш уга һазрт зелән татж,

Ар хормаһинь хөн-хурһн ишкж,
Өмн хормаһинь көвүн-күүкн ишкж,
Аавиннь бүүрд бууж,
Эәжиннь сүүрт сууж,
Нүүхдән тооста,
Буухдан утата,
Орчлцгин улан тооснд багтж,
Оч шоңхр өрк болхин дембрл орштха!

(Жиң района С. Манж бичж авв.)

Хүрмин йөрәл

I

Хар әркин бал әдлж,
Хальм өөкнә шимд күртж,
Һазад дала шиңг дүүрң болж,
Һалвр зандн шиңг бутрхг болж,
Шил шиңг герлтә болж,
Шикр мет әмтәхн болж,
Үсн мет цаһан болж,
Үзм мет үржл болж,
Шорһлжн мет олн болж,
Хорһлжн мет күнд болж,
Өмн хормаднь
Көвүн-күүкн тогльж,
Ар хормаднь
Хурһн-ишк тогльж,
Әркнәснь
Әмәлтә мөрн хөөһдг уга,
Тотхаснь
Тохата мөрн тасрдг уга,
Кәлинь хучдг,
Кәлсинь арчдг,
Меринь тушдг,
Модынь хуһлдг,
Ут наста,
Удан жирһлтә,
Өлзәтә сән үрн-садн болтха!

Арви харнь эрлж,
 Арви цаһань делгрж,
 Аль сансн-бодснь
 Номин йосар бүтж,
 Чи гидг үг уга,
 Чирэ-нүүртэн сөрв уга,
 Йовснь — йоста болж,
 Кеснь — кевтэ болж,
 Уснь — хорһн болж,
 Өвснь — өөкн болж,
 Уужм көк оһтрһун
 Көвц цаһан үүлн мет,
 Эднь күүрг болж,
 Эзнь мөцк болж,
 Өдрин нег өрк босч,
 Дежн-Баавин* седклнь байсч,
 Делцтэ үкрин шим ууж,
 Адун-малын сүргнь өсч,
 Амулц эдлх болтха!

*(Хэжин района Сүклдэн Дорж
 бичж авв.)*

Хүрмин зокалт йөрөл

Бум буйн хурсн,
 Өлзэ хутг оршсн,
 Мергн зурхачин медсн,
 Эн сән сарин
 Өлзэтэ сән өдрт
 Өндр төрин өлзэд,
 Өргн нутгин аврлд,
 Мана эркм ахин өргэд,
 Алтн сү баралхулж ирснэ тулд,
 Аальта сээхн белг бөөнө.
 Хөөмр талар суусн,
 Шажиг жоладгч,
 Шар күрө болгч,
 Олн түмн хувргуд,
 Барун ханин (термин) түрүг жоладж
 Төмр күрө болн суугч,

Төрлин олн тээжнр,
 Төрин олн түшмд,
 Аав, ах-дүүнр,
 Зүн ханин дэгнсиг жоладж,
 Эцтэ торһиг эцнж,
 Эрднь товчиг хадгч,
 То уга торһиг тоолж,
 Товч-бүчиг хадгч,
 Эк, бергн, эгч-дүүнр,
 Сөңчн, хундһчн бүгдд
 Нег амар өөлтхн,
 Миңһн сонрар соңсххин
 Сээхн белг бөөнө.
 Агру зандн модна
 Анхн түрүһөр урһсн,
 Сала бийөрнь малтсн,
 Шар ааруд кегсн,
 Амтт сархдын деежиг мань
 Алтн ург бийэр,
 Амулц-сээхн заяһар
 Тогтан зооглж өөлдтхэ!
 Өндр уулын орад урһсн цецг —
 Күлн-Бөөрин* цецг гинэ,
 Өргн далан кизһарт* урһсн цецг —
 Хун нертэ цецг гинэ.
 Төрж урһсн төрән гинэ.
 Талд урһсн цецг —
 Замбһ нертэ цецг гинэ,
 Даван йовсн буһин өвр,
 Далд йовсн гөрөснө шандсн*,
 Өөд урһсн модн,
 Ол давтсн төмр
 Олһад (һолһад) кесн цаву (зусн),
 Хадд урһсн дарсг,
 Теңгрэр ниссн тасин өдн,
 Эн бүкн толһа ниилхлэ —
 Эзн төрин зевсг болдг гинэ,
 Уулза (харһад) уга бөөтл
 Ург элгн болдгчнь —
 Урдын сээхн йөрөл гинэ.
 Унад уга бөөтл
 Усн төлмн жора һардгчнь —
 Теңгрин унһн гинэ.
 Сү белг гидгнь —

Төрин чимг болдг гинэ,
Сиик-ээмг гидгнь —
Чикнэ чимг болдг гинэ.
Алг эрэн нумнь мана болвчн,
Алтн сиикнь тана бөөнэ.
Мөцгн сиикнь тана болвчн,
Мөнт цаһан сумнь мана бөөнэ.
Хамб торһиг шаглна гидгнь —
Тана болдг гинэ,
Халюн булһиг намна (ацнна) гидгнь —
Мана болдг гинэ.
Манцута бөөх цагтан —
Тана бөөсн гинэ,
Мацнг торһиг өмсх деер —
Мана болдг гинэ.
Өлгөтө бөөх цагтан —
Эврэ бөөсн гинэ,
Өцгтө торһ өмсх деер —
Күүнэ болдг гинэ.
Арвн сар гесндэн теесн,
Эцгр шар уурган көкүлж саатулсн,
Альхн деерэн алялулн өксн
Алг сээхн үрнэнчн
Аальта сээхн белг бөөнэ.
Төрлдчн төөрэд,
Түрүндчн учрад,
Төрлин оln бидн бүгдэрн
Үүлн-үндсн негн келкөтө
Нөөмн Намсра мет
Байн сидиг олж,
Ниднжүрг* шиңг
Өнр сидиг олх болтха!
Төрин өлзэд түшсн,
Төрл буяр учрсн,
Аав-ээж, ах-дүүнр,
Аль төрл-садн бүгдэрн
Хаңһадан байнан үзүлж,
Хаандан өнрэн үзүлж,
Зун нас күртлөн
Зуурдыг үзл уга,
Найн нас күртлөн
Нэр тасрл уга,
Эгүрт жирһх болтха!
Заян ачурар учрсн

Жирһлтө хойр күүкднь
Аавиннь бүүрд бууж,
Ээжиннь сүүрт сууж,
Байлг, сээхн наадта,
Бахдм сээхн цеңглтө,
Суух сээхн заята,
Сурх сээхн эрдмтө,
Өсх сээхн наста,
Өнр сээхн кишгтө,
Дуудх сээхн нертө,
Дурсх сээхн цолта,
Делгрх сээхн буйта,
Дүүрц сээхн хундһта,
Түвшн сээхн заята,
Миңһн жилин буйн хурж,
Түмн жилин өлзө хутг оршж,
Кезэ кезэд цеңгж,
Ки мөртө йовхиг
Өөдөн өгсүлж өөлтхн,
Деегшөн девшүлж йөрөснө
Сээхн белг оршх болтха!

(Бар-Көл района Жинжүцгас
Т. Бадма бичж авв.)

Шин күргнэ йөрэл

Нутгин эзн богд
Бөрснь бат болж,
Нарн мет мандлж,
Сар мет дүңгөж,
Одн мет герлтж,
Цецг мет делгрж,
Суудл шиңг у болж,
Харһа шиңг ут наста болж,
Зеергн шиңг көк болж,
Арц шиңг үржл болж,
Бар шиңг күчтө болж,
Лу шиңг дуута болж,
Усн шиңг цегән болж,
Үсн шиңг цаһан болж,
Ламдан төклтө болж,
Насдан жирһлтө болж,

Кир угаг өмсч,
Килц угаг эдлж,
Зуур дүүрц мөртө болж,
Хала мөцгн хазар-худрһта болж,
Дөш мөцгн дөрөтө болж,
Көвц цаһан тохмта болж,
Хэгр мөцгн хавтста болж,
Бүгр мөцгн бүүргтө болж,
Буһин арсн олцта болж,
Марлын арсн жирмтө болж,
Нури арсн һанзһта болж,
Заана арсн жолата болж,
Зандн иштө малята болж,
Махлань дервһр болж,
Мацнань тиньгр болж,
Ахан алд күндлж,
Дүүһән делм күндлж,
Аавиннь бүүрд бууж,
Ээжиннь сүүрт сууж,
Көдөһәр дүүрц мал-герин
Кишг-буйн хурж,
Көнжләр дүүрц көвүн-окна
Кишг-буйн хурж,
Өркчн өндр болж,
Үүднчн хол болж,
Алти цаһргасчн
Утан бичэ хөөһтхө!
Мөцгн тотхасчн
Мөрн бичэ хөөһтхө!
Тотхасчн хөлөхлө —
Тохата мөрн,
Туста залу бичэ хөөһтхө!
Эркнөсчн хөлөхлө —
Эмөлтө мөрн,
Эцкр залу бичэ хөөһтхө!
Иргинчн шуура
Ирг-серкин көлд шудрж,
Ирсн гииччн
Өрү-сөрү мордж,
Ааван хөөмртән суулһж,
Ах-дүүнрән өөдөн суулһж,
Агтын сээниг үүдндөн хөргүлж,
Настаннь наснд күрч,
Кишгтөннь кишгт күртж,

Хотын сээг күүнд өгч,
Хувцна сээг эврән өмсч,
Нүүхдән тооста,
Буухдан утата болж,
Зееһән таньш уга өнр болж,
Зеердән таньш уга байн болж,
Жирн алд зелән татад,
Жирмөхө болсн уһһан татад,
Сансчн бүтж,
Сәксчн өршөж,
Мөцк амүлц эдлхтн белг болтха!

*(Нилх района П. Канара
болн Т. Увлэц бичж авв.)*

Шин берин йөрөл

Шин ирсн көвүнө* (күүкнө)
Наснь ут болтха,
Мацнань тиньгр болтха,
Махлань сервһр болтха!
Далһа цаһан гертө,
Давар дүүрц малта болж,
Өркәснь саңгин үнр әңгнж,
Үүднәснь зулын герл һарч,
Чолун уга һазрт зелән татж,
Чон уга һазрт малан хотлж,
Нутгтан ээлтө,
Нөкдтән хөөртө болж,
Найта аавиннь наснд күртж,
Жиртө ээжиннь жирһлд күртж,
Кишгтө күүнө кишгт күртж,
Наста күүнө наснд күртж,
Ахнран алд күндлж,
Дүүнрән делм күндлж,
Үртө-садта болж,
Өмн хормаһичн
Көвүн-күүкн ишкж,
Ар хормаһичн
Хурһн-ишк ишкж,
Кесчн кевтө болж,
Уйсчн урн болж,
Һарасчн тосн дуслж,

Паласчн заль падрж,
Нүүхдэн тооста,
Буухдан утата,
Арви харнь эрлж,
Арви цаһань делгрж,
Аль санснь — номин йосар бүтж,
Мөңк амулң жирһхин белг болтха!

(Нилх района П. Канара бичж авв.)

Шин берин йөрэл

Уул ивт Окн теңгрт гиигүлгдж,
Одн ивт аав-ээжин заян сөкүснд гиигүлгдж,
Өндр һазрт герән бэрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Аавиннь бүүрд бууж,
Ээжиннь сүүрт сууж,
Сүүрчн бат болж,
Сүлжлчн олн болж,
Шил мет туңһлң болж,
Шикр мет әмтәхн болж,
Үзм шиңг үржл болж,
Үсн шиңг цаһан болж,
Тосн шиңг нигт болж,
Торһн шиңг кеемсг болж,
Хорһлжн шиңг күнд болж,
Шорһлжн шиңг олн болж,
Кеснчн кевтә болж,
Йовснчн йоста болж,
Ахан алд күндлж,
Дүүһән делм күндлж,
Затин үнртә цәәһән чанж,
Зәгрин үнртә шөлән буслһж,
Тулсн тулһчн
Туларарн бат болж,
Нерсн хәәснчн өөкн, тосар буслж,
Өмн хормаһичн
Көвүн-күүкн ишкж,
Ар хормаһичн

Хөн-хурһн ишкж,
Меринь авдг,
Модынь хуһлдг,
Кирынь уһадг,
Көлсинь арчдг,
Кишгинь эдлдг,
Көлинь хучдг
Өлзәтә сән үрн болтха!

(Хэжин района А. Дорж бичж авв.)

Шин күргнә йөрэл

Бәрсн герчн бат болж,
Бәәсн бийчн мөңк болж,
Өндр һазрт герән бэрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Зелән таньш уга байн болж,
Зееврән таньш уга өнр болж,
Өркәсчн утан тасрдг уга,
Үүднәсчн эмәлтә мөрн хөөһдг уга,
Кенәхмб гихлә —
Теднә көвүнәхн гиж,
Аавиннь нериг дуудулж,
Бор шүүсн мет болвсн болж,
Богд эзн мет күндтә болж,
Арви харнь эрлж,
Арви цаһань делгрж,
Санснчн бүтж,
Сәкснчн өршәж,
Ки мөрчн киисч,
Кишг-буйнчн ирж,
Нүүхдән тооста,
Буухдан утата,
Гүн уснд тагт болдг,
Гүжрмг кергт дөң болдг,
Халун нарнд сүүдр болдг,
Халта кәдлмшт түшг болдг
Өлзәтә сән үрн болтха!

(Хэжин района А. Дорж бичж авв.)

Көшг тээлх йөрэл

Делсэд ирсн көшгиг
Деерэснь татж тээлв.
Дергэд ирсн көвүн-күүкн босч,
Деед иксиннь кишгт күртж,
Гер-малдан эзн болтн!
Хээсн, тулхан хартан автн.
Дуудх сээхн нертө йовж,
Дөрвн үзгтэн алдрта йовж,
Үрэн таньш уга өнр болж,
Үрэхэн таньш уга байн болж,
Буурл үстө болж,
Бүүл шүдтө болж,
Ут наслх болтха!
Удан жирхх болтха!

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Эдин йөрэл

Беежнэс ирсн
Берк сээхн торһар,
Аажнас ирсн
Арта сээхн торһар,
Моңһл күүнө таарулдг
Маңнг яңшл* торһар
Урн ээжнь ишксн,
Олн эгчирнь уйсн,
Үрн-саднаннь
Эд-тавариг йөрөй!
Уудгнь — улан цө болж,
Өмсдг зүүдг хойрнь —
Эрэтө маңнг торһн болж,
Ундгнь — усн тэлмн жора болж,
Аав-ээж, ах-дүүһиннь
Алдр нериг дуудулж,
Келсн үгнь йовудта,

Кесн кергнь бүтмжтө,
Үртө-сүлжлтө болж,
Көвүн-күүкнө кишг-буйнь ирж,
Эднь кеврг,
Эзнь мөңк болтха!

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Эдин йөрэл

Көвүдин шин ирсн эднь
Эзндэн өлзэтө болтха!
Күрл мөңгн хээсн
Күзүцөһән тосар буслж,
Күүнө хутг буйн делгрж,
Күмшд цонаһад болһсн
Күрц улан боорцгта,
Күрэд ирдг олн ахнрта,
Агта сээхн цээтө,
Амтта сээхн хотта,
Искмл сээхн идэтө,
Ирдг олн гиичтө,
Ээзгө хурсн башлгта,
Элдв зүүлин эдлмш
Элвг, ик эд барата,
Өрм-госта,
Өөктө, махта,
Өнр-олн ахнрта,
Өсвр олн дүүнртө,
Бадм эрэтө эднь
Баран деернь мандлж,
Шур эрэтө эднь
Ширө деернь мандлж,
Көвүдин көк-цаһан эднь
Көгжхин белг болтха!

*(Нилх района Т. Увлзц,
П. Капара бичж авв.)*

Өвцү цэкх йөрөл¹

Замбтив балчр бөөсн цагт,
Налвр зандр бура нөөтг бөөсн цагт,
Назад дала чальчаг бөөсн цагт,
Сүмбр уул довң тедү цагт,
Хан аавин цэкэд шатасн хал,
Хатн ээжин үлөхөд асасн хал,
Сар-сарин экнд
Садн-гөрл бүгдэр байсч,
Жил-жилин экнд
Зе-наһцнр бүгдэр байсч,
Дун цаһан өргөһөн бөрж,
Дунһралад суусн аав-ээжнь йөрөж,
Өвк элнцгөн залһмжлад,
Өркин толһаг өндөлһөд,
Эндрин цөксн һалнь
Өр дундан мандлгта!
Һал-һулмтан залһмжлад,
Һаң кетөр цөксн һалнь
Һол дундан астха!
Цул мөңгн тулһан тулж,
Цутхмл мөңгн хээсэн нерж,
Үс-цаһаһар делгрж,
Өөк-тосар буслж,
Нүүхдән тооста болж,
Буухдан утата болж,
Өндр һазрт герән бөрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Хальм өөкәр хальгж,
Хар әркәр билгж,
Өрг, альмар тавган чимж,
Өңгтә торһар герән чимж,
Үр күүкдиг орн деерән тоглюлж,
Үрә дааһиг хотн дотран тоглюлж,
Дуудх сәәхн нернь
Дөрвн үзгт тарж,
Туусн малнь
Түмн цаһан болж,

Толһан үснь
Дун цаһан болж,
Ут наслж,
Удан жирһхин дембрл орштха!

(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)

Өөд бәрх¹ йөрөл

Өргхәр өнр болж,
Бәрхәр байн болж,
Хасвчасчн хазарта мөрн хөөһл уга,
Эркнөсчн эмәлтә мөрн хөөһл уга,
Терминчн толһаһас
Хальмта хөөнә махн хөөһл уга,
Деринчн шуһуһас
Хар бөрвтә әрк хөөһл уга,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтә болж,
Аца мет авлцж,
Амһлж (арһмж) мет цувлцж,
Суусарн байрлж,
Сансарн жирһж,
Идсн махнь аршан болж,
Ижлнь миңһ, түм күрч,
Эзнь зу наслж,
Сүмснь амр бий олж,
Сүквәдин орнд төрх болтха!

(Шарин Доньдас Жаакин Батнасн
бичж авв.)

¹Ө в ц ү ц э к х й ө р ө л — һал тәәһнә йөрөл.

¹Ө ө д б ә р х — хүрмд эс гиж золһучлһнд хөөнә ууц, толһаһар дееж бәрхиг медүлжәнә.

МАГТАЛМУД

ХУУЧН
ХАЛЪМГ ХҮРМИН ЙОСН

Хурдн мөрнө магтал

Үнн сүзгт хуучн торһуд
Хөөт ээмгин цуулһна дарһ
Ховг-Сээрин чин ваңгин
Хо халюн мөрн болвас:
Бөрм үлү делтө,
Бамбдин найн алд сүүлтө,
Өрвлгин амн өвцүтө,
Өрмин иш күзүтө,
Дунгин цаһан шүдтө,
Дурнава нүдтө,
Хонхин очр чиктө,
Хойр бүрө хамрта,
Һаң болд соята,
Һавл эрднин толһата,
Шаср болсн саңната,
Судл татсн зоота,
Хулн тэк бөрвтө,
Хусрң чоһын бөгтрҮгтө,
Дөш дөрвн турута,
Дөрү хар күмсҮгтө,
Халвр мөдгн урлта,
Һалвр дөрвн мөчтө,
Зург болсн бийән һөөхүлсн,
Зурһан тө чикән хөөчлсн,
Сә болдгнь — сээр деерән,
Сөөхн болдгнь — чееж талан,
Холч болдгнь — хойр самсадан,
Хурдн болдгнь — дөрвн мөчдән бөөдг,
Хэврһөрн күдр,
Хар махарн түлкү,
Күмсгөрн көмрү,
Көк махарн түлкү,
Арслңгин сөөхн чеежнь
Адун дотран онц,
Арг сөөхн бийнь
Армг дотран онц,
Агт гидг болвчн
Һазад далаг һатлн гүүһэд ирдг,
Һажг дөрвн туруһарн
Һазр делкэг барн гүүһэд ирдг,
Шур-сувсн цулвран
Сунһн гүүһэд ирдг,

Сугера торһн жолаһан
Таслн гүүһэд ирдг,
Туула сөөхн зооһан
Хотлзулн гүүһэд ирдг,
Туг сөөхн сүүлән
Цацрулн гүүһэд ирдг,
Шаср болсн саңнаһан
Сальк татулн гүүһэд ирдг,
Саһг дөрвн турундан
Тоос татулн гүүһэд ирдг,
Цөөкн дотрас
Цовлн гүүһэд ирдг,
Олн дотрас
Онцлн гүүһэд ирдг,
Нәр болһнд
Наадн гүүһэд ирдг,
Наадм болһнд
Цеглн гүүһэд ирдг,
Толһа өөд һархла —
Торд эрән харцх шинг шуугад ирдг,
Толһаһас буухларн —
Томһан таслсн бүргд шинг шуугад ирдг,
Хад тал һархларн —
Хагин цаһан ялмн шинг хагдад ирдг,
Хадас буухларн —
Хасн бууһин сумн шинг жиигэд ирдг,
Зелин уһн бөөтлән
Зеернә зегцл кевтө
Зегцлн гүүһэд ирдг,
Зеткр дөөсән дарн гүүһэд ирдг,
Адуна уһн бөөтлән
Арһлын хурһн кевтө
Алхлн гүүһэд ирдг,
Алмс дөөсән
Дарн-давтн гүүһэд ирдг,
Әэрвңгин цаһан көдөг
Агтлн гүүһэд ирдг,
Әмтн бүкнә тавиг
Хаңһан гүүһэд ирдг,
Ө-огчн һазриг
Огтлн гүүһэд ирдг,
Олн күүнә бахиг хаңһан гүүһэд ирдг,
Хан төрин мөрә гиж
Хальтрл уга гүүһэд ирдг,

Эн төрин мөрө гиж
Эндүрл уга гүүхэд ирдг,
Махагали бурхидан
Мацналн гүүхэд ирдг,
Манширин олн шевнриг
Байрлулн гүүхэд ирдг,
Зуцква бурхидан
Зул болн гүүхэд ирдг,
Зуцкван олн шевнриг
Байрлулн гүүхэд ирдг,
Шилин ораг ширтн гүүхэд ирдг,
Шижр мөңгн уудан дөлрн гүүхэд ирдг,
Унсн эзэн
Уйрулн гүүхэд ирдг,
Улс олниг
Нөөхүлн гүүхэд ирдг,
Төрин мөрөд
Түрүлн гүүхэд ирдг,
Төрсн эзэн байрлулн гүүхэд ирдг,
Сананас делм хурдн,
Салькнас алд хурдн,
Тальву таша,
Тэмрин* шандсн,
Суух бүргд,
Шоңхр начн гидгнь энве.
Бә, бә, бә!

*(Ховг-Сээр района Шарин Дольд, Цевгжав,
Дорж эдпэс Жаакин Батнаси бичж авв.)*

Хурдн мөрнө магтал

Түмн агт дотрас
Түрүлж шөвглсн
Эн хурдн күлг болхла —
Зелин унһн цагтан
Зеернө зегцл шиңг
Зеткриг дөврн төрсн,
Адуна унһн цагтан
Арһлин хурһн шиңг
Алсиг баралж наадг
Алмсиг дарн төрсн,
Дааһн цагтан даңһрад түрүлсн,

Дал, чимгндэн үй уга төрсн,
Үрә цагтан урлданд шөвглсн,
Ууц, нурһндан үй уга төрсн,
Дуц цаһан шүдтә,
Дөш болд арата,
Навл эрднин толһата,
Өрм хурц соята,
Өрвлг сөөхн амта,
Бүрә сөөхн харта,
Бүргд хурц нүдтә,
Хурц соһа чиктә,
Хурдн агтын шинжтә,
Тевг сөөхн делтә,
Тегш сөөхн сүвөтә,
Норһуль* сөөхн күзүтә,
Но күдр хавста,
Арслң сөөхн чеежнь
Адун сүргтән онц,
Арг сөөхн цогцнь
Армг дотран онц,
Туула сөөхн зонь
Төрсн ижлдән онц,
Туг сөөхн сүүлнь
Түмн агтдан онц,
Төөвү таша,
Тэмрин шандсн,
Шоңһх бүргд,
Шоңхр начн,
Ке кеңкркә,
Кишг-буйн,
Темн хавсн,
Тек, начн,
Наң болд туруһарн
Назр делкөг хүмсн,
Хөврһәрн күдр,
Хар махарн түлкү,
Күмсгәрн көмрү,
Көк махарн түлкү,
Күүнә бахиг татх
Күлг арнзлын шинжтә
Эн хурдн күлг болхла —
Саңнаһарн сар-нарнла наадг,
Саһг дөрвн туруһарн
Замбтивлә наадг,

Сүүлэрн наадж
Сүүдрэсн үргдг,
Толһаһарн наадж
Тооснасн үргдг,
Солһн торһн жолаһан
Сугсрн гүүһэд ирдг,
Сумн-нутган
Байсхн гүүһэд ирдг,
Шилин сүриг
Ширви гүүһэд ирдг,
Шижр уудан балвчн гүүһэд ирдг,
Нэр болһнд
Наадулн гүүһэд ирдг,
Наадм болһнд
Тоглын гүүһэд ирдг,
Хумк тоосиг
Хоцран гүүһэд ирдг,
Хошун нутган
Бахрулн гүүһэд ирдг,
Хан Чингсн мөриг
Харсн гүүһэд ирдг,
Хамг эмтн бүкниг
Халмсулн гүүһэд ирдг,
Оочаснь көөсн бүргэд ирдг,
Оһтрһуд тоосн цуунглад ирдг,
Хадын ялмн мет хагдад ирдг,
Харвсн сумн мет нисэд ирдг,
Туң хол һазрас
Тодта гүүһэд ирдг,
Түмн агтын дундас
Түрүнднь шөвглэд ирдг
Эн мөрн болхла —
Хээртэ көвүнэ уна болж төрсн
Хурмстн теңгрин сетр,
Уурта көвүнэ уна болж төрсн
Окн теңгрин сетр,
Баатр Жаңһрин адуна уг,
Богд Чингсн адуна салтр,
Хол-өөрд нертэ мөрн,
Хотл олдандан магталта мөрн.
Хамг бүгдэрн йөрөһэд
Хадг самбан савсулв.
Мөрнтн шөвглв.
Мөрө тана болв.

(Ховг-Сээр района Д. Орлһ бичж авв.)

Хурдн мөрнэ магтал

Така жилин үвл
Төвлхэтин адргин көвөд
Тавн йиснд* төрсн
Шаңхаг сээхн делтэ,
Шаср сээхн далцта,
Соньн хурдн эн күлг болхла —
Цөкүртэд төрж өссн
Цөвдр ажрһин үрн,
Харһатд төрж өссн
Халогч гүүнэ уһнн,
Цө болд турута,
Цөгц мөңгн тавгта,
Дуң бүрө хамрта,
Дурнава нүдтэ,
Сөн гидг шинжнь —
Саһг дөрвн турунднь,
Хурдн гидг шинжнь —
Хулхан нөөмн шандснднь,
Сергг болдг шинжнь —
Соһа хойр чикнднь,
Күмсгэрн көмрү,
Көк махарн түлкү,
Арнзлын шинжтэ,
Арслңгин чеежтэ,
Заамл зурһан күзүтэ,
Заһсн сээхн нурһта,
Туула сээхн зоота,
Туг сээхн сүүлтэ,
Туңхн чонын бөгтргтэ,
Өднэс гөңгн ишкдлтэ,
Өрмин иш соята,
Нарнд найн хонг сөөһэд,
Сүүдрт сарин хонг тавлад төвхлө —
Сумн шиңг шуугад ирдг,
Сур жоһань сунад ирдг,
Сувсн һанзһнь шавшад ирдг,
Ширм уудан шимэд ирдг,
Шилин көтлиг ширтэд ирдг,
Шинж темдгөн шилһрүлэд ирдг,
Һаң уудан шимэд ирдг,
Һадцин көтлиг һөөхн ирдг,
Һал алтн нүднь гиллзэд ирдг,

Адуна унһн бөөтлэн
Арһлин хурһн шиңг
Армдн тусад гүүһэд ирдг,
Алмс дөөсөн дарн гүүһэд ирдг,
Зелин унһн бөөтлэн
Зеернэ инзһ* шиңг
Зегцли тусад гүүһэд ирдг,
Зеткр дөөсөн дарн гүүһэд ирдг,
Хол һазриг өөрдүлн гүүһэд ирдг,
Хортн-дөөсөн дарн гүүһэд ирдг,
Түмн агтас түрүлэд ирдг,
Миңһн агтас маңналад ирдг,
Адрһин көдөг хүмн гүүһэд ирдг,
Ах-дүүһин седклиг байсхн гүүһэд ирдг,
Ээрм көдөг эвкн гүүһэд ирдг,
Эзнәннь седклиг байсхн гүүһэд ирдг,
Көөсөн күцэд довтлдг,
Көөгдсндөн күцгдл уга довтлдг,
Байр-нөөрин чимг болсн,
Мөрө-даңһран маңна болсн
Хурдн эн күлгин
Ижлһнь миңһ, түм күрч,
Жил-жилин нэр-нааднд шөвглтхэ!

*(Хар Уси района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Хурдн мөрнэ магтал

Дуң цаһан шүдтэ,
Дурнава нүдтэ,
Туула сөөхн зоота,
Туг сөөхн сүүлтэ,
Хойр бүрэ хамрта,
Хонхин очр чиктэ,
Хар болд турута,
Халвр мөңгн урлта,
Хөврһдөн завср уга,
Хар-цаһандан үн уга,
Күмсгөрн көмрү,
Көк махарн тавтан бөөдг,
Хөврһөрн у,
Хар махарн тавтан бөөдг,

Маңна деерөн
Миңһн хөөнэ кевтртэ,
Сээр деерэн
Сэн буурин ондлта,
Буһин азлурта,
Буурин хондлата,
Таша деерэн
Сэн агтын шинжтэ
Эн хурдн күлг болхла —
Унһн цагтан
Өкөр өссн,
Дааһн цагтан
Даң унад өссн,
Үрэ цагтан
Үрэн урлданд шөвглсн,
Тав орх насндан
Таңһчин ик урлданд маңналсн,
Эн төрин урлданд гиж
Эндл уга, эцл уга,
Эрвңгин цаһан көдөг
Элкдн гүүһэд ирдг,
Хан төрин урлданд гиж
Хөрл уга, хальтрл уга,
Ханһр ик көдөг
Хавли гүүһэд ирдг,
Туула сөөхн зооһан
Хотлзулин гүүһэд ирдг,
Туг сөөхн сүүлэрн
Һазр хатхн гүүһэд ирдг,
Хол һазриг
Өөрдүлн гүүһэд ирдг,
Хортн-дөөсиг дарн, давтн гүүһэд ирдг,
Һаң болд уудан
Хавли гүүһэд ирдг,
Һажг дөрвн туруһарн
Чавчли гүүһэд ирдг,
Шилин ораг ширтн гүүһэд ирдг,
Шинжр мөңгн уудан дарн гүүһэд ирдг,
Түмн агтас
Түрүлн гүүһэд ирдг,
Миңһн агтас
Маңналн гүүһэд ирдг,
Сур жолаһан сунһн гүүһэд ирдг,
Сувсн һанзһан шавшулин гүүһэд ирдг,

Зелин унһн бөөтлөн
Зеернэ зегцл шиңг
Зегцлн гүүһэд ирдг,
Зеткр дөөсиг дарн, давтн гүүһэд ирдг,
Адуна унһн бөөтлөн
Арһлын хурһн шиңг
Алхлн гүүһэд ирдг,
Аюл-гүрмиг дарн, давтн гүүһэд ирдг,
Эзэн байрлулн гүүһэд ирдг,
Эн нутгиг хөөхүлн гүүһэд ирдг,
Төөвц таша,
Тэмрин шандсн,
Суухин бүргд,
Шүрвсн бүлкн,
Шоңхр начн,
Шулун хурдн эн күлг
Ижл сүргтән өлзэтө,
Унсн эзндән йөрөлтө,
Урлдана мөрө авсн
Ховг-Сөөрин унһн —
Хул хоңһр мөрн гидг эн.
Бә, бә, бә!

*(Ховг-Сөөр района Тавкин Бимб, Жавин Жуунаһас
Жаакин Ватнаһн бичж авв.)*

Хурдн мөрнө магтал

Алг гүүнэ унһн гинэ,
Алта әәмгин агт гинэ,
Нәр болһнд наадн гүүдг,
Наадм болһнд тоглын гүүдг,
Урлдан болһнд урлдн гүүдг,
Түмн агтын түрүнд гүүдг,
Миңһн агтын маңнад гүүдг,
Шилин кетлиг ширтн гүүдг,
Сумн, ташуриг күргл уга гүүдг,
Арслнгин бөөдлтө,
Армгин шинжтө,
Арнзл хурдта,
Төрг сөөхн маңната,
Тө сөөхн чиктө,
Дурнава нүдтө,

Дуң бүрә хамрта,
Дуң цаһан шүдтө,
Хала мөңгн урлта,
Хаш эрднин шүдтө,
Заан дөрвн соянь ярлзсн,
Заямл зурһан күзүһән суңһн гүүдг,
Шур сөөхн делтө,
Шуһмл сөөхн сүүлтө,
Хурдн болх шинжнь —
Ховд хойр зооднь,
Сөөхн болх шинжнь —
Саһг болн дөрвн турунас өөд,
Ааһ махнь дотаран,
Адг сүвөнһ һазаран,
Толһадан тоосн уга,
Тохмдан көлсн уга
Иим хурдн ке күлг.
Хан төрин хөөрн кишиги
Хадг торһар чимглөд,
Урлдан болһнд шөвглөд ирдг
Үүлн бор гинэ.
Иргчин урлданд бас шөвглхиг
Әәлтхн-белгнн йөрөй!

*(Алта әәмгин Бууржн района Ханс селәнә
Кирхән Жамбл өвгнә келсиг Т. Байнбат бичж авв.)*

Хурдн мөрнө магтал

Түмн адунас түрүлж бәрсн,
Олн адунас ончлж бәрсн,
Хазарарнь хальм гүүсн,
Хала мөңгн уудан хавлн гүүсн,
Хамраснь дунгин дун дууралсн,
Дурнава нүдтө,
Дуң цаһан шүдтө,
Һаң дөрвн турута,
Һалв эрднһ толһата,
Хоңхин очр хойр сөөхн чиктө,
Уужм чеежнь дегдн гүүдг,
Шаср сөөхн делөрн

Теңгү шүргэд гүүдг,
Сүүдр сээхн сүүлэрн
Назр шүргэд гүүдг,
Олн агтын дундас
Цовлад ирсн агтын шинжтө,
Миңһн агтын дундас
Бадрад ирдг цолмна шинжтө,
Ө-шуһу модн дундахур
Өсрн гүүһэд ирдг буһин шинжтө,
Дотр Беежниг дүүрэлүлн гүүһэд ирдг,
Долан хошгунд һәәхгдн гүүһэд ирдг,
Шил һазриг шигткн гүүһэд ирдг,
Ширм уудан суңһн гүүһэд ирдг,
Суһа мет һәвн гүүһэд ирдг,
Сур жола суңһн гүүһэд ирдг,
Алтан даваг ширтн гүүһэд ирдг,
Алг нүдән бүлтгүзүлн гүүһэд ирдг,
Һазад далаг һатлн гүүһэд ирдг,
Һаң уудыг хавлн гүүһэд ирдг,
Тоодг сээхн күзүһән докн гүүһэд ирдг,
Торһн сээхн жолаһан суңһн гүүһэд ирдг,
Зелин уһһн бәәтлән
Зеернә зегцәр зегцлн гүүһэд ирдг,
Адуна уһһн бәәтлән
Арһлин зегцәр зегцлн гүүһэд ирдг,
Эңгин хол һазриг
Эргн төгәлн гүүһэд ирдг,
Эзн күүһән байрлулн гүүһэд ирдг,
Алтн үнтө
Адуна уһһн,
Мөңгн үнтө
Мөрнә үрн,
Турунанһ тоосн
Тив делкәг бүркж гүүдг,
Төрсн бийһн
Теңгрәр нисч гүүдг,
Төр нутгин төрлк эрдн
Мөрнә магталыг
Мөкин әәлтхж бәәнә!

(Жим-Сээр района Б. Батас
бичж авгдв.)

ЖИМ-СӨӨР. 1758 жил манжу-китд ирж Зүһһариг дәәлхд торһуд
нойн Шеерц манжу цергин нойиг алад, эврә алвтиран авч Ижлд зулж
ирсмн. Хөөнһ 1771 жил Увш хан өрәл үлү нутган авч хуучн
Зүһһарур нүүхд Шеерц һазрчлж йовсмн. Теңд күрснә хөөн манжу
хан Шеерцгин нутгиг тавн сумнд хуваж Алтад бәәршүлөд, "Алтан
тавн сумн шин торһуд" гиж нерлсмн. 19-гч жилин чилгчд болн
20-гч зун жилин эклцд эдн олн зүсн учрас салж тарад, нег кесгн
одаһин Моңһлын Булһн сумнд күрч нутгүлж, нег кесгн одаһин
Шийжөнә Жим-Сөөрд нутгүлсмн. Одаһин Жим-Сөөр районд бәәршжөх
нутг болхла, Алтан тавн сумн шин торһудын үлдл улс болхмн.

Нуувчин көлгнә туск шин магтал

Көвүд көлгүлх көлгн болхла —
Көк буурл өңгтө,
Сананас алд хурдн,
Салькнас делм хурдн,
Сарин һазриг өдрәр төвчлдг,
Өдрә һазриг цагар төвчлдг,
Сөөвр жората,
Салькн жолата,
Лучгндг күчтө,
Лурижндг дуута,
Темән шиңг өндр,
Теңгү шиңг көк,
Ки дөрвн турута,
Киитн салькн живртө,
Һал шил нүдтө,
Һәәхмшгтө сәәхн көлгн болна.
Ниит олд алдрта
Нерәдж келдг нерн болхла,
Ману хойр нүдтө,
Матхр дөрвн төгөтө,
Бензин-тосн ундта,
Беежн хотын сиилвртө,
Машин чичән нертө,
Маш сәәхн көлгн болна.

(Ховг-Сээр района Сумъянас
Ж. Батнасн бичж авв.)

Арвн хойр жилин магтал

I. Хулһн негл уда келдг эс билэ гижий?

Тор-тор гийһэд
Торц деернь һарлав.
Хурһчад гүүһэд
Хурһн тосинь хайллав.
Таржһнад гүүһэд
Тэрэ-темсинь зөөлөв.
Архд дораһурнь гүүһэд
Архдинь хайлтл
Авһа күн* үзэд,
Авн цокад алв.
Көдө һазрар гүүхлэ —
Көгһн күн үзэд,
Көөрк цаһан хулһн гинэ.
Көйө дотран орхлам —
Көвүд-шовуд үзэд,
Көкүрэр ус цутхад ална.
Кеер һаза һархла —
Керэ шовун иднэ.
Нанд юуна амр бөөнө?
Нанд юуна жирһл бөөнө?
Арвн хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд
Өрөхн гиж негдгчд орлав.

хулһн

II. Үкр негл уда келдг эс билэ гижий?

Алһа хойр өвртө,
Ац дөрвн турута,
Аажм тавар йовдлта,
Ач иктө үкр жил гиж келнө.
Тулһ бөөх цагт
Зелдм хатаһад,
Бүрү болад ирхлэ —
Шөргдм хатаһад,
Дөнн болад ирхлэ —
Көвч -көвч модыг
Күзүн деерм тохад,
Көрстө һазриг көм-көм татулад,
Армд һарад туухдан
Ха-хоч гинэ.
Алад идхдән киим-киим гинэ.

үкр

Нанд юуна амр бөөнө?
Нанд юуна жирһл бөөнө?
Арвн хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд,
Өрөхн гиж хойрдгчд орлав.

III. Бар негл уда келдг эс билэ гижий?

Ар Хаһна нутгта,
Аратн-гөрөһн нөкдтө,
Арвн эрин күчтө,
Нег эрин зүрктө,
Алг эрэн бар гиж
Келдг эс билү?
Нанд юуна амр бөөнө?
Нанд юуна жирһл бөөнө?
Арвн хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд
Өрөхн гиж һурвдгчд орлав.

бар

IV. Туула негл уда келдг эс билэ гижий?

Бут-бура кевтртө,
Буурл-саарл зүстө,
Бултад хэләһэд гүүдг,
Бултул ик туула гиж
Келдг эс билү?
Бор болһн шөлтөв,
Борц болһн махтав.
Чикн мини ут,
Чимгн мини нөрн,
Чидл мини дор.
Моһл күн үзхлэ —
Хә туула гинэ,
Хотн (уйһур) күн үзхлэ —
Хә тошхан* гинэ.
Нанд юуна амр бөөнө?
Нанд юуна жирһл бөөнө?
Арвн хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд
Өрөхн гиж дөрвдгчд орлав.

туула

V. Лу негл уда келдг эс билэ гижий?

Аһар-теңгрт алвта,
Арвн нөөмн хүвлһөтө,
Алтн бамба жиндлмтө,

Айцн цэклхэн иктө
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж тавдгчд орлав.

VI. Моһа негл уда келдг эс билэ гижий?

Уул-хадар кевтртө,
 Ут цоохр бийтө,
 Үзсн күүг чочадг,
 Үзл муута моһа гиж келдг.
 Нүкн дотр бөөхлө —
 Халу дөрөд бээнэлө.
 Нүкнөсн хархла —
 Серү дөрөд бээнэлө.
 Көндлц-көндлц өвсиг
 Көдлгсэр йовлав,
 Көл нүцкн көвүдиг
 Дөвкүлсэр йовлав.
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж зурһадгчд орлав.

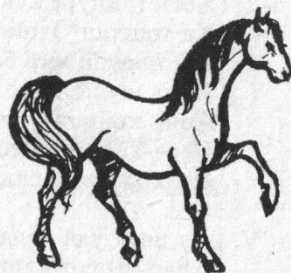
лу

моһа

VII. Мөрн негл уда келдг эс билэ гижий?

Төв дөрви турута,
 Төгрг хар нүдтө,
 Төрсн эзэн байрлулдг
 Төрин күлг гинэ.
 Чу гисн дууг
 Чикндм соңсхад,
 Чив гисн маляг
 Чимгидм цокад,
 Хол-хол һазриг
 Өөр-өөр кенэлө,
 Хойр-һурви күүг
 Иньг-амрг кенэлө.
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж доладгчд орлав.

мөрн

VIII. Хөн негл уда келдг эс билэ гижий?

Дуңһр цаһан бийтө,
 Дуһрг сөөхн сүүлтө,
 Дольган ик дуута
 Дурехл ик хөн гинэ.
 Хотхр-хотхр һазриг
 Хорһсарн дүүргөд,
 Хун цаһан гериг —
 Ноосарн дүүргөд,
 Худнь ирхлө —
 Хурһим алад өгнө,
 Төрлнь ирхлө —
 Төлгим алад өгнө.
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж нөөмдгчд орлав.

хөн

IX. Мөчн негл уда келдг эс билэ гижий?

Өндр модн кевтртө,
 Өрг, альмн идштө,
 Үзсн бүкнөн дурадг
 Үзл муута мөчн гинэ.
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж йисдгчд орлав.

мөчн

X. Така негл уда келдг эс билэ гижий?

Цаб-цаһан бийтө,
 Цаһан-улан жинцтө
 Цаг-цагтан ду һардг
 Цаган алддг уга така гинэ.
 Нанд юуна амр бээнэ?
 Нанд юуна жирл бээнэ?
 Арви хойрин эдст,
 Негн-хойрин үзлд
 Өрөхн гиж арвдгчд орлав.

така

XI. Ноха негл уда келдг эс билэ гижий?

Күр-күр дуута,
 Күмсән эврән хадһлсн,

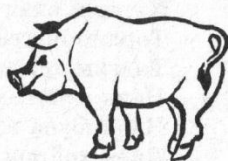
Күүнэ-эврэг таньдг
Күүдр-чиирг ноха гинэ.
Нанд юуна амр бөөнэ?
Нанд юуна жирһл бөөнэ?
Арви хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд
Эрэхн гиж арви негдгчд орлав.

ноха

XII. Наха негл уда келдг эс билэ гижий?

Ам будан идштэ,
Хаша-хора кевтртэ,
Назрин үндсиг хадрдг
Нөөхл муута наха гинэ.
Нанд юуна амр бөөнэ?
Нанд юуна жирһл бөөнэ?
Арви хойрин эдст,
Негн-хойрин үзлд
Эрэхн гиж адгтнь орлав.

наха

*(Нилх района Т. Увлзд,
П. Канара бичж авв.)*

Арви хойр жилин магтал

Уутын булц хаһлад бөөдг
Улан хоншарта хулһн жил, кой*.

Асхн үдлэ хэрэд ирдг
Ац турута үкр жил, кой.

Арин харһаг алгтрулад бөөдг
Алг цоохр бар жил, кой.

Делкэ деегүр делдглзэд бөөдг
Делдц бор туула жил, кой.

Хурмстн теңгриг хурһчулад бөөдг
Хүвлһэн иктэ лу жил, кой.

Элсн деегүр эрлзэд бөөдг
Эрэн цоохр моһа жил, кой.

Хол назриг өөрдүлэд бөөдг
Хонх турута мөрн жил, кой.

Хотхр назриг хорһслулад бөөдг
Хольмһа нооста хөн жил, кой.

Өмтн хамгиг генүлэд бөөдг
Альви шар мөчн жил, кой.

Цаг-цагт чашкурдад бөөдг
Цаһан элктэ така жил, кой.

Күүнэ-эврэг йилһэд бөөдг
Күр-күр дуута ноха жил, кой.

Назрин көрсиг хаһлад бөөдг
Наң соята наха жил, кой.

(Д. Дуржав бичж авв.)

Арви хойр жилин магтал

Алти делкэ кевтртэ,
Өңгүр зандн идштэ,
Арви өңгөр бөөлждг,
Ами цаһан хулһн жил, кой.

Аһа хойр өвртэ,
Ац дөрви турута,
Аажм сөөхн ишкдг,
Ач иктэ үкр жил, кой.

Арин наңи кевтртэ,
Аратн-гөрөсн нөкдтэ,
Арви бухин күчтэ,
Алг эрэн бар жил, кой.

Бут-бура кевтртэ,
Буурл-саарл зүстэ,
Буцн-һарн дегддг,
Бултмһа нертэ туула жил, кой.

Аһар-теңгрин алвтта,
Арви нөөмн хүвлһэтэ,
Алти бумбин тогльдг,
Аһу дуута лу жил, кой.

Уулын хажу кевтртө,
Ут цоохр бийтө,
Үзсн күүг чочадг,
Үзл муута моһа жил, кой.
Төв дөрвн турута,
Төгрг хар нүдтө,
Төрсн эзэн байрлулдг,
Төрнн күлг мөрн жил, кой.

Дуң цаһан бийтө,
Дуһрг сөөхн сүүлтө,
Дольган ик дуута,
Дуршл иктө хөн жил, кой.
Өндр модн кевтртө,
Өрг, үзм тежэлтө,
Үзсн бүгдиг дурадг,
Үзл муута мөчн жил, кой.

Цаб-цаһан бийтө,
Цаһан-улан өрвлгтө,
Цаг-цагтан доңһдг,
Цаган меддг така жил, кой.
Күр-бар дуута,
Күмсн-юуһан хадһлдг,
Күүнө-эврэг йилһдг,
Күүдр дуута ноха жил, кой.

Хаша-хора кевтртө,
Хамбин удн идштө,
Һө гүүдм шөргдг,
Һөөхл муута һаха жил, кой.

Арвн хойр жилин дөрвн евэл

Уут хаһлдг хулһн,
Үүлн деер йовдг лу,
Үзсэн дурадг мөчн —
Эн һурвн тусин евэл.

Мана саадг үкр,
Матрж йовдг моһа,
Манст бөөдг така —
Эн һурвн тусин евэл.

Күч иктө бар,
Күлг сөөхн мөрн,
Кү зуудг ноха —
Эн һурвн тусин евэл.

Хорһдж гүүдг туула,
Хотнд кевдг хөн,
Хоркльж гүүдг һаха —
Эн һурвн тусин евэл.

Темәнә зарһ

Эрт урд цагт темән нурһндан иткэд зогса бөөж жиләс хоцрж гинә.
Темән жилд орж эс чадсандан уурнь күрч, нег өдр тиим үчүкн бийтә
хулһн бас жилд орсн болхла, би яһад жилд эс оржахмб гиж зарһлж.
Тегәд темәг аадрулхин төлө түүнә бийд бөөдг арвн хойр жилин
шинжиг келж өгсн сәнж. Тернь:

Хулһнын чиктөч,
Үкрин хумстач,
Барин амтач,
Туулан урлтач,
Лууһин күзүтөч,
Моһан нүдтөч,
Мөрнә хуурһстач,
Хөөнә ноостач,
Мөчнә сүүлтөч,
Тахан саңнатач,
Нохан соятач,
Һахан бөгстөч,

— гиснд темән бийднә арвн хойр жилин шинж бүрдсиг соңсад,
икәр байрлад, гертән эргәд хәрсн гинә.

*(Дөрвлжн района Улмсәәнәс Ж. Доржара
бичж авв.)*

Арвн хойр жилин магтал

Арвн хойр жилин ахлач —
Амн цаһан хулһнчн, жеели-жуули.
Өргн һазрт идшлж наадсн,
Шор өвртө үкрчн, жеели-жуули.
Арин харһаг хамхлж наадсн,
Шар цоохр барчн, жеели-жуули.
Түңг дотр тогльж наадсн,
Бор зоота туулачн, жеели-жуули.
Аһарин хуриг орулж наадсн,
Эрән жиндмтө луучн, жеели-жуули.

Тавн хориг бийдэн шидгэсн,
Бор-цоохр моһачн, жеели-жуули.
Хол назриг өөрдүлж наадсн,
Төкл турута мөрнчн, жеели-жуули.
Хотхр назриг хотарн дүүргсн,
Хун цаһан хөөнчн, жеели-жуули.
Бөөһөлин земсиг түүж наадсн,
Цова серглц мөчнчн, жеели-жуули.
Өдрин цагиг алдл уга доһдсн,
Өвр хоңшарта такачн, жеели-жуули.
Күүнө-эврөг йилһж хуцдг,
Соньр чиктө нохачн, жеели-жуули.
Назрин көрсиг эргүлж наадсн,
Деңсн хоңшарта хахачн, жеели-жуули.

(Аршан района Жалцв бичж авв.)

Арвн хойр жилин магтал

Алти делкө бөөртө,
Өгр зандн идштө,
Арвн өңгөр бөөлждг,
Амн цаһан хулһн жилнь, кой.
Ац дөрвн турута,
Аажм сөөхн йовдлта,
Аһу хойр өвртө,
Ач иктө үкр жилнь, кой.

Ар Хаңһа кевтртө,
Арвн бухин күчтө,
Өмтн бүкниг өөлһдг,
Алг цоохр бар жилнь, кой.
Бод-бод гүүдлтө,
Босн-гүн дегдрдг,
Бүлтиһэд-богзиһэд кевтдг,
Буурл-саарл туула жилнь, кой.

Аһар-теңгр бөөртө,
Арвн нөөмн хүвлһэтө,
Айңһ үүлн көлгтө,
Аврл иктө лу жилнь, кой.
Уулын бел кевтртө,
Ут цоохр бийтө,
Үзсн бүкнән чочадг,
Үзл муута моһа жилнь, кой.

Төкл дөрвн турута,
Төгрг хар нүдтө,
Төрсн эзэн байрлулдг,
Төрин күлг мөрн жилнь, кой.
Дун цаһан нооста,
Дуһу сөөхн сүүлтө,
Дуһрг хойр өвртө,
Дурсхл сөөтө хөн жилнь, кой.

Өндр модн бөөртө,
Өрг, яңһг идштө,
Үзсн хойран дурадг,
Урн шамдһа мөчн жилнь, кой.
Цаб-цаһан бийтө,
Цөкр улан жиңсөтө,
Цаг-цагтнь доһддг,
Цеңсн дуута така жилнь, кой.

Адун малыг харсдг,
Аң гөрөснд дахдг,
Күүнө-эврөг йилһдг,
Күр-күр дуута ноха жилнь, кой.
Хаша-хора кевтртө,
Халдру будан идштө,
Көрстө назриг хадрдг,
Күч иктө хаха жилнь, кой.

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Арвн хойр жилин магтал

Көдө назриг
Көйөһөрн дүүргсн юмб?
Көтл назриг
Йораларнь нүклсн юмб?
Арвн хойр жилин
Нег жилд оршсн
Хулһн жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Күнд-күнд ацаг
Күзүһөрн чирсн юмб?
Көңгн-шиңгн юмиг
Өврөрн ольсн юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Үкр жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Хад дотр йовдг

Шар-цоохр юмб?

Хах-тусн хэлэхлэ —

Сүртэ цоохр юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Бар жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Түңг дотр гүүдг

Түргн цаһан юмб?

Тогтн-тусн хэлэхлэ —

Хурдн цаһан юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Туула жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Теңгү деегүр тержңндг

Теркэ цоохр юмб?

Тенд-энд ду һарсн

Тер цоохр юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Лу жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Көдө дунд көдлдг

Көл уга цоохр юмб?

Көл уга цоохр бээтлән

Сүртэ цоохр юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Моһа жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Хол-хол һазриг

Өөр-өөр болһгч юмб?

Хойр-хойр күүг

Таньл-үзл болһгч юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Мөрн жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Хотхр-хотхр һазриг

Хорһсарн дүүргсн юмб?

Өргн ик көдөг

Өңгөрн дүүргсн юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Хөн жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Жирн давхр даваг

Жимн-жимн давсн юмб?

Далн давхр даваг

Дөкн-дөкн давсн юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Мөчн жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Бээшң деер барклдг

Бар цоохр юмб?

Бәрөд авхла башкрдг

Ярдг цоохр юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Така жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Унтж бээсн күүг

Уульн хуцад серүлдг юмб?

Кевтж бээсн күүг

Кевшн хуцад серүлдг юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Ноха жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Һазр-һазриг хадрсн

Һаң соят юмб?

Көрстө һазриг көлврүлсн

Күрл хоншарт юмб?

Арви хойр жилин
Нег жилд оршсн
Һаха жил нег эрднь,
Данжур мергн зеег, кой.

Арвн хойр жилин магтал

Арвн хойр жилин экнд бөөдг,
Амн цаһан хулһн жил.

Далһа хойр өвртө, дөрвн ац турута,
Даац иктө үкр жил.

Арин уулд атрн кевтдг,
Аврһу күчтө бар жил.

Бут-буран сүлжэтө, буурл-саарл зүстө,
Бүлтц ик нүдтө тууда жил.

Хурмстн теңгрэс хур орулдг,
Хүвлһән иктө лу жил.

Цөөдмин көвөд цаһрглн кевтдг,
Цаһан эрән моһа жил.

Төгрг дөрвн турута, тунһлц хойр нүдтө,
Төрсн эзән байрлулдг, төрин һулжц мөрн жил.

Хотн дундан хурж кевтдг,
Хөв иктө хөн жил.

Тацсг тавиг таарулин өсксн,
Тацсг ламин мөчн жил.

Тавн цагтан алдл уга ду һардг,
Тевг сүүлтө така жил.

Күүнө-эврөһән йилһн хуцдг,
Хотч чидлтө ноһа жил.

Көрс шораг көлврүлн хадрдг,
Күрл хоцшарта һаһа жил.

Жаһдрин герин магтал

Шикр далан көвөд
Шүтөнө өргө бүүрлнө.

Шинж нойн Жаһдрнь

Бум саярн жирһнө.

Бумб далан көвөд

Бурхна өргө дүңгөнө,

Бүгдин нойн Жаһдрнь

Бум саярн жирһнө.

Дөчн дөрвн термтө,

Дөрвн миңһн уньнта

Дуңгин цаһан өргөнө

Дууна һазрт дүңгөнө.

Өмн деевринь хөлөхлө,

Өл буһин арсн.

Ар деевринь хөлөхлө,

Алг буһин арсн.

Уньн, терминь хөлөхлө,

Арслц, заана соя.

Ооср, бүчинь хөлөхлө,

Олн өңгин солңһ.

Барун бийин бараһинь

Барин арсар бүтөсн,

Зүн бийин бараһинь

Зүрин арсар бүтөсн.

Барун бийинь хөлөхлө,

Бахта сөөхн залус.

Зүн бийинь хөлөхлө,

Зүстө сөөхн берөчүд.

Таж торһн көшгнь

Таатахн* бөөдг.

Тацсг аһа хатн

Гелгр-гүлгр бөөдг.

Көк торһн түнтгән

Көлвү-улву тохалдна.

Көглжн живр сахлан

Күзүн талан шувтрна.

Улан торһн түнтгән

Улву-көлвү тохалдна.

Ульрин живр сахлан

Урл талан шувтрна.

Хар торһн түнтгән
Халву-көлвү тохалдна.
Харадан живр сахлан
Халх талан шувтрна.
Хан нойн Жаңһрһнь
Халюрн дүңгәж мелмәпә.
Хамг олн улстаһан
Хамдан сууж жирһнә.

Һулз-һулз һүрвтә
Һучн цоохр шаазһта,
Эрин һурв доһһдад
Согту кәлчн болна.

(Ж. Доржара бичж авв.)

Жаңһрин герин магтал

Хан һәрдин хоншарар
Харач-цаһрган делдгсн,
Харцх шовуна живрәр
Өрк-өнцгән делдгсн, пай-пай.

Арслц заана сояһар
Уһнь-термән делдгсн,
Алг буһин арсар
Ар дееврән делдгсн, пай-пай.

Өл заана сояһар
Эркн хасвчан делдгсн,
Өл буһин арсар
Өмн дееврән делдгсн, пай-пай.

Тоһс шовуна живрәр
Торһн оосран делдгсн,
Өлзә иктә эрдниһәр
Үүдн-хамган делдгсн, пай-пай.

Дөчн дөрвн термтә,
Дөрвн мицһн уһньта,
Дунгин цаһан өргәнһ
Дууна һазрт дүңгәнә, пай-пай.

Таж торһн көшгһнь
Таатахн бәәдгве.
Таңсг Өвә-Герһнь
Талу төгс мелмәнә, пай-пай.

Хар торһн түнтгиг
Хажудан төвәд тохалдад,
Хан нойн Жаңһрһнь
Халютри дүңгәж мелмәнә, пай-пай.

Харадан живр сахлан
Халх талан шувтрад,
Хан нойн Жаңһрһнь
Хамг олнтаһан жирһнә, пай-пай.
Тәмк гиж тәмкве,
Тас улан тәмкве,
Һанз гиж һанзве,
Һалуна күзүн һанзве, пай-пай.

(Ж. Доржара бичж авв.)

Алтан магтал

Алта гидг Алтачн
Шижр алтн девскртә,
Шил мөңгн дертә,
Арвн һурвн шорцта,*
Арвн һурвн саңта,
Әрүн сәәхн өлгә гинәлә.

Көвң цаһан девлтә,
Көгшин цаһан мөртә,
Алдужл мергн* гидг
Баатр мергн гүнртә сәнж гинәлә.

Сарин сәәг сәкн үзж,
Өдрин сәәг өнжн үзәд,
Алтадан арвн һурвн саңган
Андл уга* төвж йовсн сәнж гинәлә.

Жирн һолын уснь
Жирлзн-жирлзн урсад,
Жирн өңгин цецгһнь
Халюрн-халюрн нәәхлсн,
Хәәрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинәлә.

Төвн алд шар харһань
Нәәхлн-нәәхлн сунлзад,
Төвн үйтә көк шуурань
Халюрн-халюрн нәәхлсн,
Хәәрхн, байн, күдр Алта мини,
Эн болдг гивү гинәлә.

Дөчн алд хусмнь
Нөөхлн-нөөхлн сунлзад,
Дөчн үйтө көк шуурань
Халюорн-халюорн нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Нучн алд уласнь
Нөөхлн-нөөхлн сунлзад,
Нучн үйтө көк шуурань
Халюорн-халюорн нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Хөрн алд доланнь*
Нөөхлн-нөөхлн сунлзад,
Хөрн үйтө көк шуурань
Халюорн-халюорн нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Арвн алд бурһснь
Нөөхлн-нөөхлн сунлзад,
Арвн үйтө көк шуурань
Халюорн-халюорн нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Шилин цаснь
Шимэлтн-шимэлтн хээлсн,
Шиңгн дуута көкгнь
Шилэн кесн* доңдсн,
Ширг өлмө шившг уснаснь
Шинж сээтө цецгнь делгрсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Өсргн-өсргн назртнь
Өрүнәннь көкг доңдсн,
Өм-өм назртнь
Өңгин цецг делгрсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Дав-дав назртнь
Далн келн богшрһ торлсн,
Дала-дала уснднь
Далн янзин цецг нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Сеер назрин цаснь
Шиңгн шимэлтн хээлсн*,
Серүн дуута көкгнь
Сеерэн кесн доңдсн,
Сеңс сээхн цецгнь
Сеңслн-сеңслн нөөхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Булг-булгин уснь
Буржңднн-буржңднн урссн,
Бүшкүр дуута көкгнь
Булган кесн доңдсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Көгин* цаснь
Көмэлтн-көмэлтн хээлсн*,
Көөрк дуута көкгнь
Көтлэн кесн доңдсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Уул-уул назртан
Улан шар алтта,
Уудм өргн талдан
Урһмлын ик тежэлтө,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Нол-хол назртан
Гүн уснь цөөлзсн,
Нөв огчм назртан
Нөөхм сээхн тежэлтө,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинөлө.

Көтл-көтл назртнь
Күрн, зурмнь тогльсн,
Адрн-адрн назртнь
Арһль, һулзнь тогльсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Тег-тег назртнь
Тек, хуц мөрглдсн,
Тескн иктә назртнь
Темән буульн ботхлсн,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Хадын усн төклтә,
Харцх шовун цеңглтә,
Харһа модн чимгтә,
Худгин усн төклтә,
Хун ценә цеңглтә,
Хусм модн чимгтә,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Керцин усн төклтә,
Керә шовун цеңглтә,
Көк модн чимгтә,
Кеерин буһ, марлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Булгин усн төклтә,
Бурһсн модн чимгтә,
Булһн, кермн цеңглтә,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Талын усн төклтә,
Тас шовун цеңглтә,
Тал модн чимгтә,
Төвн өңгин цеңгтә,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Эргин усн төклтә,
Элә шовун цеңглтә,
Ээвин экн урсхлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Урсхл усн төклтә,
Ульр шовун цеңглтә,
Уулын цеңг чимгтә,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Хад-хадасн һарсн
Хар усн аршата,
Хамг сәэхн тежәлтә,
Хар өрк цацлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Дав-давдан даршата,
Дав болһндан аршата,
Довң-довңдан дольгата,
Довтлсн мөрнә тооста,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Олн өңгин цеңгтә,
Үвл-хавр жирһлтә,
Үзен күүнд тежәлтә,
Йисн өңгин цацлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Сарин һазр цацлта,
Шаазһа шовун цеңглтә,
Сүүртә, сәэхн нутгта,
Шамблц нертә һазрта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Бел-бел һазртан белчәртә,
Белчәр болһндан ацта,
Белдсн сәэхн арцта,
Белн сәэхн нутгта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Өндр-өндр уулта,
Өвч бүрксн бөөлжрһнтө,
Хавчл-хавчл хадта,
Хад бүрксн тошлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Бөөрг-бөөрг һазрта,
Бөөлжн шовун цеңглтө,
Башлг* тосн тежәлтө,
Байн ик нутгта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Товч-товч толһата,
Тоодг шовун цеңглтө,
Тогльсн торм темәтө,
Торлсн оln шовудта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Үйрин усн тәклтө,
Оln модн чимгтө,
Өргн ик нутгта,
Өнр ик тежәлтө,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Эрк дарс цацлта,
Өөрг-тарг тежәлтө,
Ар-өмнән нутгта,
Алtn мөңгн һарлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Зеег-зеег һазрта,
Зегсн-хулсн чимгтө,
Зегд модн урһцта,
Зерлг альмн тежәлтө,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Иим сәәхн, байн, күдр Алта мини
Йирн йисн үүдтө,

Йисн өңгин цацлта,
Йөрәлин ик ундрлта,
Хээрхн, байн, күдр Алта мини
Эн болдг гивү гинэлә.

Тавн хошун малта,
Таңсг буйн жирһлтө,
Тиим сәәхн, байн, күдр Алта мини,
Тиим сәәхн, байн, күдр Алта мини.

*(Алта өөмгин ураңха яста Төвитө
хөөлж келсинь Ж. Доржара бичж авв.)*

Богд Эрэн Хэврһин¹ магтал

Күрл, цаһан мөңгн уулта,
Күүкн цаһан савдгта*,
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Жаңжүн девсң зуслңта,
Жаңһрин зеег шүтөтө,
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Булг-булг уста,
Бут бутдан гөрөстө,
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Уул талнь һархла,
Аң гөрөсн бигшөд бөөдг
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Огчн талнь одхла,
Адун малнь заарад бөөдг
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Тавн зүүл темснө
Кишгнь ирсн
Байн богд Эрэн Хэврһ.

¹Эрэн Хэврһ — хуучн Зүһһарин нутгт бөөдг өндр уулын нерн. Ода энд Ижлөс одсн Бамбр нойна нутг Хар Усн район гисн нер зүүж нутглжана.

Тавн зүсн малын
Буйнь ирсн
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Өрөлдэтэ мөрнд
Өлмр сээтэ
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Өнчн-өвү алврдан
Өршөлтөхн бөөдг
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Чөдртэ мөрнд
Чөлмр сээтэ
Байн богд Эрэн Хэврһ.

Цөөкн кедн алврдан
Евөлтөхн бөөдг
Байн богд Эрэн Хэврһ.

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Малян магтал

Эжго назрт урһсн
Ө ик төвлхэс авад,
Өөнднь күртл хатаһад ишлсн,
Һунн царин арсн холта,
Дөни царин арсн һадрта,
Орг текин арсн орацта,
Самб торһн салдрһта,
Махн болд альхта,
Төмр болд товчта,
Бүрүһин шүдн гүвдрүтө,
Мохан эрә һүрвтө,
Үзүртнь харһсн үнгн
Үкл уга һардго шүрүтө,
Шүрүнднь харһсн чон
Шархдад үкдг андһарта,
Заңһргтнь харһсн хулхач
Зовлцгин мууһар үкдг таңһргта,
Сән агтын хань,

маля

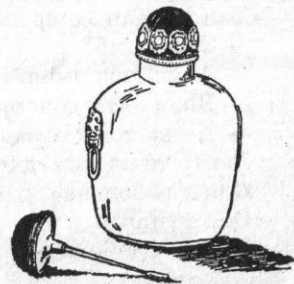
Сән залуһин зевсг,
Күлг мөрнд омг орулгч
Күрл сумн малян магтал эн.

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Насван магтал

Үүлэд төрсн,
Услад һарһсн,
Үрглж хамтхаста,
Миңһн наста
Зеергнө үмс хольсн,
Улан өңгтө
Жүгрин эркәр умшлсн,
Тоха зандн модар
Цох малтад,
Цаһан зандн модар
Нүдүр чавчад,
Чаң цокж билцлэд,
Арһул цокж ниткрэд,
Нөөмн хонг нөөрүлэд,
Йисн хонг искөд,
Жирн хонгин жирһлд,
Найн хонгин нөөт,
Та бүкниг татгха гийһэд
Нөөрүлж белдсн насва билө.

*(Хар Усн района Б. Олцу
бичж авв.)*

насва

Ятхач ясна шинж

- Эннь юмб?
- Сән эрин магна. (Зургт — 1.)
- Яһад сән эрин магна гисмб?
- Уга, уга, би эндүржәнөв.
- Төдгт хар баатрин магна жиг.
- Яһад төдгт хар баатрин магна гисмб?
- Йовуд цергин өмн арви тавн хонга һазрт йовдг,
- Ирүд цергин ард арви тавн хонга һазрт йовдг,

Түмн дээсн харһлдвчн
Түдл уга чавчлддг,
Бум дээсн харһлдвчн
Буцл уга чавчлддг төлөд
Төдгт хар баатрин магна гиж келж

— Эннь юмб?
— Хан һәрдин живр. (Зургт — 2.)
— Яһад хан һәрдин живр гисмб?
— Салькн кедлв гиж сөвдг уга,
Хур орв гиж хүмдг уга төлөд
Хан һәрдин живр гиж келж.
— Эннь юмб?

— Алтн дөш эмэл. (Зургт — 3.)
— Яһад алтн дөш эмэл гисмб?
— Деевр тохж зузатдг уга,
Делтр тохж нимгддг уга,
Олц уга болвчн

Оон күцдг,
Худрһ уга болвчн
Хул күцдг төлөд
Алтн дөш эмэл гиж келж.
— Эннь юмб?

— Сән баавһан сээр. (Зургт — 4.)
— Яһад сән баавһан сээр гисмб?
— Арта торһн

Алтта маңгиг
Хөөч уга ишкдг,
Ханцн дотран шаглдг,
Төрхләрн —

Төрдән һавья бүтөдг көвү һарһдг,
Төркчлхләрн —
Мөңгн бурһтгта темә көтлдг төлөд
Сән баавһан сээр гиж келж.
— Эннь юмб?

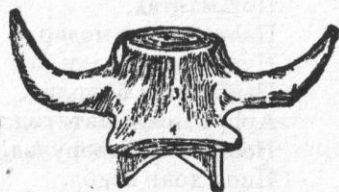
— Алтн Сүмбр уулын ора. (Зургт — 5.)
— Яһад Алтн Сүмбр уулын ора гисмб?
— Ар бийәрһн үвлзсн улс

Өөрг-таргар билхэд бөөдг,
Өмн бийәрһн үвлзсн улс
Өөк-госар билхэд бөөдг төлөд

Алтн Сүмбр уулын ора гиж келж.
— Эннь юмб?
— Хуң керән хоңшар. (Зургт — 6.)
— Яһад хуң керән хоңшар гисмб?

(1—2)

(3—4)

— Уул ивт ула үздг,
Дал ивт дээр үздг төлөд
Хуң керән хоңшар гиж келж.

— Эннь юмб?
— Урн күүнә уху. (Зургт — 7.)
— Яһад урн күүнә уху гисмб?
— Эмһгн һолын модар

Эвтә сөөхн эмэл татдг,
Төвлхт һолын модар
Таата сөөхн тавг татдг,
Чиигтә модн гиж чивдг уга,
Хүүрә модн гиж хальтрдг уга төлөд
Урн күүнә уху гиж келж.
— Эннь юмб?

— Сән агтын соя. (Зургт — 8.)
— Яһад сән агтын соя гисмб?
— Көөсән күцдг,

Көөгдсндән күцгддг уга,
Дала һатлвчн данддг уга,
Даңгар ор эргвчн эцдг уга төлөд
Сән агтын соя гиж келж...
Уга, уга, би эндүржәнөв.

Энчн көглтр көк төөһнә чикн.
— Яһад көглтр көк төөһнә чикн гисмб?
— Көдөһин үнгиг

Көдлгл уга негиг авдг,
Адргин үнгиг
Алдл уга негиг авдг төлөд
Көглтр көк төөһнә чикн гиж келж.
— Эннь юмб?

— Урхан улан һол. (Зургт — 9.)
— Яһад урхан улан һол гисмб?
— Уга, уга, би эндүржәнөв.

Энчн көндән көк һол.
— Яһад көндән көк һол гисмб?
— Түмн адун орвчн

Түлкддл уга ус уудг,
Бум адун орвчн
Булалдл уга ус уудг төлөд
Көндән көк һол гиж келж.

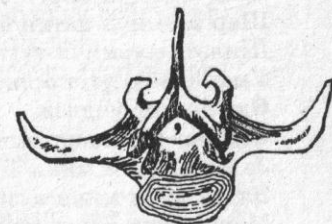
— Жә, эн ямр ясмб?
— Өвснә көкд белчж,
Усна туңһлиг усн,
Байн сүргт йовсн,

(5, 6, 7)

(8)

(9)

Бор халзн хөөнө
Хөрн зурхан нурһна хөөт бийдк,
Хондла ясна өмн бийдк,
Хөрин күүнд зоодг,
Хажуһин күн шинждг,
Хасвч дораһур хайдг,
Хар ноха хавлдг,
Ятхач ясна шинжнь эн.
Ижлнь миңһ түм күрч өстхә!

*(Хар Усн района Т. Бадмас
бичж авгдв.)*

Зелин саң буй

Ом ма хум цөг.
Хамгин деед хаан мөңк теңгр мини цөг.
Хамг бүгдиг заясн теңгр мини цөг.
Күлхин деед көк мөңк теңгр мини цөг.
Деер күлх бүгдиг заясн теңгр мини цөг.
Деер хурмстн теңгрәс заята,
Дор алтн делкәһәс үүссн
Арвн алд зеличн татн бөөнөв цөг.
Алтн шар унһиг бөрн бөөнөв цөг.
Өңгр шар уургас үүссн
Арз ик эркичн цацн бөөнөв цөг.
Хөрн алд зеличн татн бөөнөв цөг.
Хо зеерд унһиг бөрн бөөнөв цөг.
Хошң шар уургас үүссн,
Хурсн эркичн бөрн бөөнөв цөг.
Өмнәс эзн богдыг умшн дуудва би цөг.
Үүдсн цаһан цацлыг цацн бөөнөв цөг, цөг.
Хүрмичн түгән бөөнөв цөг.
Шар нардчн мөргн бөөнөв цөг.
Шар залмичн хатхн бөөнөв цөг.
Шиләтә хүрмичн түгән бөөнөв цөг.
Умар (хөөт) үзгт өрлг эзнә үүссн,
Өдү бүгдиг ундлсн
Өсг дарсичн цацн бөөнөв цөг.
Зальврх дутм мини зар кишгән өгн сойрх цөг.
Элврх дутм мини өлзә хутган өгн сойрх цөг.
Мөргх дутм мини мөңк насиг өгн сойрх.
Һучн алд зелиг татму гиж,

Хур делт ажрһ
Хурдн гүүдлт агт заяму гиж,
Хулсн-дерсн мет бийт унһ бөрүлмү гиж.
Хүрмт кишгән өгн сойрх.
Хутгт богдын зэрлгәр дуудва би цөг.
Дөчн алд зелиг татму гиж,
Делң икт гү заяму гиж, келмү гиж,
Деед богдын зэрлгәр умшн дуудва би цөг.
Тәвн алд зелиг татулму гиж,
Тәк мет унһиг бөрүлмү гиж,
Даяр харцх мет агт мөр заяму гиж,
Тәкгсн теңгр мини,
Таңсг сәэхн жирһлң өгн сойрх цөг.
Жирн алд зелиг татулму гиж,
Жирмәхә мет унһиг бөрүлмү гиж,
Живр икт киргүлг мөр заяму гиж,
Чимгт күслимн өгн сойрх.
Далн алд зелиг татулму гиж,
Далң иктә агт мөр заяму гиж,
Таалсн күслимн өгн сойрх.
Найн алд зелиг татулму гиж,
Дерсн мет унһиг бөрүлмү гиж,
Нарн-сар мет делгр сәэхн жирһлң өгн сойрх цөг.
Йирн алд зелиг татулму гиж,
Йисгән көвүн тер богдын
Чиңсг хаана йосар умшн дуудва би цөг, цөг.
Зун алд зелиг татулх болтха!
Зорһл сәэхн унһ бөрүлх болтха!
Зу Шагжмуниин шажн өлзә хутгиг
Хур мет орулн сойрх.
Зөрсн седклимн өгн сойрх.
Зокасн йөрәлим хаңһан сойрх цөг.
Сүмр уул мет ик бат буудлт болһн сойрх цөг.
Сүн дала мет гүн ик йөрәлт болһн сойрх цөг.
Һалврс модн мет навч цецгүдәр делгрүлн сойрх цөг.
Дала дөөвц хан мет саңт болһн сойрх цөг.
Дала ламин эрднь мет төр-шажн делгрх болтха цөг.
Алта хаанд нутглулн сойрх.
Амулң жирһлң өгн сойрх цөг.
Эрцс мөрнд нутглулн сойрх цөг, цөг.
Эңк амулң жирһлң өгн сойрх цөг.
Эн йөрәсн йөрәли мини жиндмун эрднь мет
Эрсн-күссн тер өлзә-кишгиг
Энд хур мет орулн сойрх цөг.

Тарһн, сөөхн хутгт болһн сойрх цөг.
Таңсг сөөхн жирһлң өгн сойрх цөг.
Зун он (жил) болтл
Зуд түрх уга болтха!
Зөрсн күслим бүтэн сойрхтха цөг.
Хортн аратнд бү* учртха.
Хулха худлд бү өрстхэ цөг.
Намрин хөгсхнд, хаврин хөгсхнд бү зөөтхэ.
Хальдвр хаму, көрң өвчн уга болтха!
Эңг төгмд бү төртхэ!
Төрсн төл мини төгсөр үржтхэ!
Эрг зуухд бү унтха!
Эңк амулң үржтхэ!
Миңһ түмн үржтхэ!
Нег гүн мини зу үржтхэ!
Түмнэ сүр-сүмсн хүрү, хүрү, хүрү!
Сарва мам ги лам.

(Эк бичигг Т. Бадм хаңдав.)

ХУУЧН ХАЛЬМГ ХҮРМИН ЙОСН

Мана өөрд-хальмг улс удан жилин алдр туужта, эрт цагас болвсрж батрсн сойлта улс мөн гидгнь делкэд темдгтэ гиж келхлэ худл биш. Эрт цагас авн эрднэт күүнэ бийиг олж, эн делкэд ирж төрснэс эклэд саңнаднь саарл орж, сахлднь буурл орж, наслх зөвтө насан наслж, таралдгин орнд йовх күртлэн насн турш хамг керг-үүлдврт бэрж йовх зөвтө бат сөөхн йосн манад бөөсмн. Иим эрт цагас батрж тогтсн сөөхн йосна дотр үрн-садан "һаринь һанзһд күргж, көлинь дөрөд күргж, өркинь өндөлһж, утаһинь бүргүлж, күн болһх" хүрмин йосн онц орм эзлнэ.

Хуучн хальмг хүрмин йоснд отг-нутг, орн-бөөрин зөрм йилһл бөөдг болв чигн, һоллгч ул йоснь хөрнь нурһлж эдл гиж келж болхмн. Энд мана таньлдулхар бөөх хальмг хүрмин йосн болхла, хуучн Зүһнар нутгин Ховг-Сөөрд нутггж бөөх хальмгудын өдгө цаг күртл бэрж йовх уул хальмг хүрмин йосн мөн.

Ховг-Сөөрин хальмгуд "көвүд өсхлэ — гер авдг, күүкд өсхлэ — күүнд оддг" гидг хуучна үгөр, көвүнэ наснь арвн зурһа-дола күрсн цагт "һарнь һанзһд күрв, көлнь дөрөд күрв" гиж, һал-һулмтан залһмжлх көвүндөн хадмд хөөдг. Гихдөн эврәннь уган тоолж ург-элгн болх йосиг чаңһ бөрдг. Хая зөрмнь көвүд-күүкд һарад уга бөөтл худ боллцдг йосн чигн бөөж. Энүг өндгн худ гидг. Иигэд бер суңһж, хадмд хөөхэс эклэд, дааһн мөрөн эцэһэд, дах девлэн элэһэд, үрө мөрөн уйдхад, үч девлэн элэһэд, өөкн өвдгөрн сөгдэд, өндгн толһаһарн мөргэд, ик хүрмөн кеж, бер төркчлэд одх күртл бүрн-бүтн хүрмин йосиг дигтө-даратаһар күцэдг.

I. ХАДМД ХӨӨЛҮН.

Көвүнэ насн нег кемжэнд күрсн цагт эк-эцкнь зокаста аэлд өрк зөөж одад, худ-элгн боллцх санаһан медүлдг. Энүг хадмд хөөлһн гинэ. Худ боллцхдан юмна өмн уңг-тохман медлцж, цусн-төрлин хэрцән уга гидгән батлж авх йоста. Дарунь зурхачд хадг белг бэрж, көвүн, күүкнэ жил-насна евэл зоклцх эсинь аэлтхүлдг. Жил-насна евэл гидгнь — хулһн, лу, мөчн евэл негтө; үкр, моһа, така евэл негтө; бар, мөрн, ноха евэл негтө; туула, хөн, һаха евэл негтө гидг. Кемп күүкнэ насн көвүнэ наснас элэд болхла, кишг-буйн дарх гидг. Уган тоолж үг кел, урган тоолж наад ке гиж, нег овг-төрлин дотрас худ-элгн болхиг онц цеерлдг. Бас "угта күүнэ көвүн, урта модна йозур", "сән аэлин күүкн, сәрсн уутын гүвүр" гиж, өрк тохм хэлэж, заң-ашһнь сән, уйдл-зүүдлд урн, эрүл-сарул бийтэ, зокаста аэлин күүкнд өрк орулж, худ боллцх санаһан медүлдг. Худ боллцх йос күцэхлөрн, көвүнэ талас нег йосн-йовдл меддг күн нег бортх өрктө күүкнэ эк-эцкд одж: "Ха — хавсндан түшг гилэ, хавсн — сеердән

түшг гилэ, хэлэхлэ — хар нүдн, хатххла — хар цусн, ижл малта эс билүвидн, икр бүүртэ эс билүвидн, мана му көвүхөн тана цецн күүкнд түшүлж, тана у хорма, өргн кишгт күртхэр ирвидн”, — гиж, хаш, көкүр, хадг-самба бэрж ирсн учран медүлдг. Күүкнэ эк-эцкнэ зөвөн өгчөхлэ, авч ирсн эркиг секж, цацл цацад:

— Жэ, цацлнь икдэ,
Цаһань делгрж,
Суусн бүгд жирһж,
Соңсен бүгд байрлж,
Сансн хамг үүлтн
Саад уга бүтж,
Үрглж мөнк хотл төгс
Амулц эдлх болтха! —

гиж йөрөлөн хөөрлж, ирсн элч чигн: ”Тиигх болтха, йөрөл шингтхэ!” — гиж йөрөлд күртдг. Иигэд күүкнэ эк-эцкнэ өөрхн ах-дү, төрл-садан зааж, теднэс зөвинь автха гиж илгэнэ. Тегэд көвүнэ тал күүкнэ талын садн-төрлин өөр-холын таарулж, зокаста белг-телгтөһөн одж, нег-негөр зөвшөрл авх йосиг күцэнэ. Эн йосиг күцэлһнд көвүнэ талын элгн-садн чигн дем болж, зөрм одх зөвтө өөлинь дааж авад, белг-юм авч одад, зөвшөлинь авна: Эн мет хамг зөвөн авсна хөөн көвүнэ эк-эцкнэ күүкнэ герт одад, идэн-чигэнэ деежэн бэрэд, татхла — тасрш уга, матхла — матрш уга бат, сөөхн элгн-садн болввидн гиж, цацлан цацж, белгтэ сөөхн йөрөлөн төвлөд, дараһарнь йосар худ болсна батлн — хадг, зус төвх зөвшөрлд күртдг.

II. ХАДГ, ЗУС ТӨВЛҮН.

Амн батлһан авсна хөөн көвүнэ тал зурхачд одж, хадг, зус төвх өдр үзүлж, ямр сарин кедүд гиж тогтсан, эрк, белгтэ нег кү илгэж, худын талдан медүлнэ. Зурхачин заасн тер өдр көвүнэ талас нутг-нурһндан күндтэ, йосн-йовдлд цаһарсн, үр-күүкдин сүлжлтэ йөрөлч нег күүһэр ахлулсн, һурвн — тавн күн хадг, зусн, цэ, шикр холта йөрөлин белг болн үсн, махн, цаһан мөндгн, бөс (эд) — эн дөрвн зүүлин дахма йосна белг авч худындан одна. Энүг хадг, зус төвлһн гинэ. Эс гиж күүкнд эрк, махн буув гиж чигн келдг. Эн болхла, хойр таларн йосар худ-элгн болсан нутг-нурһндан зарлжах керг мөн. Хадг, зус төвсн тер өдрэс авн иргчин бер болх күүкн хадмин улсасн бултж, зөөлж йовдг. Эннь эврэ хадман күндлжэх учр-утхта.

Хадг, зус төвлһнд нег кев цэ, нег кив хадг, нег бооһа цаһан шикр, хавтха зусн мет йосна белгүд болн үснэ дееж, нег хөөнэ махн, кесг бортх эрктэ одна.

Көвүнэ талас хадг, зус төвлһнэ улс мордх цагт көвүнэ эк-эцкнэ саң төвж, зальврн мөргэд, ээлин ахмдт (медэтэ күүнд) эрк бэрэд,

цацл өргхлэ: ”Нэ, сансн кергнэ саад уга бүтж, сөксн бурхнэ номин йосар өршөтхэ!” — гиж йөрөлөн хөөрлж, хадгин улст үс амсулад мордулна.

Хадг, зус төвхэр одсн улс күүкнэ герин һаза күрч, зөв ам эргж бууһад, махла, девл, товчан ясч чиклэд, авч ирсн белг-телгөн өргэд, гертнэ орж, барун бийэр сүүр авч сууһад, ахлж ирсн күн хөөнэ ууц, толһа деер хадг, зусан төвж, күүкнэ герин төклин баран деер күргж төвнэ. Наадк белгүдинь герин зүн бийд төвэд, ирсн керг-учран шүлглж келнэ:

— Жэ, Замбтив үүсснэс нааран,
Зара цецн делгрснэс нааран
Оһтрһуд одн сар хойр
Холвата болсн сәнж.
Түүнэс хооран
Аһарин сүлжэн
Үүлн, будн болсн гинэ.
Өмтнэ сүлжэн
Үр-күүкд болсн гинэ.
Тиимэс
Манад уга маңгин цол
Танад бөөж,
Танад уга тасин өдн
Манад бөөсн учрас
Татхла — тасрш уга,
Матхла — матрш уга
Элгн-садн болхин төлөд,
Аав-ээж, ах-икс, таанрт,
Өвк Чиңгсин зокасн идэнэ деежиг
Өргн девшүлэд баралжж ирлөвидн, —

гиж цөөлһхлэ, худһрнэ теднэ авч ирсн белгин тускар медж бөөвчн сурна. Тиигхлэ ахлач:

— Замбтивин өмтн амсдгас —
Үснэ деежтэ,
Заята күн зооглдгас —
Идэнэ деежтэ,
Зандн улан цөөһин
Зулгин деежтэ,
Залһад күртдгэс —
Махна деежтэ ирж,
Заята худ-элгн болх чигэн медүлөд ирлөвидн.
Самб хадг мет жөөлн,

Шар зусн мет бэрлддү,
Бурм шикр мет амтэхн,
Бутлсн тэрэн мет үржл,
Мөңгн шиңг цаһан хаалһта,
Миндсн утцна тооһар ут наслж,
Деегүрн үүлн холвата,
Дорһурн үндсн келкэтэ,
У кишгтэ,
Удан жирһлтэ,
Ки мөрнь бадрсн,
Кишг-буйнь делгрсн,
Худ-элгн болхин төлөд ирлөвидн.
Мана эн элгн-садн болхла,
Маңнг торһар бүтсн биш,
Маңнан зураһар болсн тул.
Урсмлын дольгаһар болсн биш,
Урдын йөрөлөр болсн тул.
Элгн-садн болх таанрин
Эрднин сэхн йөрөлд күртхөр
Эрж бөөх мини эн билэ, —

гиж хамг йосн-йовдлан кеж дуусхла, күүкнэ эк-эцкнь, ах-дү, төрл-саднь: "Хойр күүнэ дунд хөрн күн йовдг" гидг үлгүр эн болжана", — гинэд, эркэн цацж, күүкнэ талын ахмд хадг, зусна йөрөл төвнэ:

— Нэ, аһар-теңгрин хөөрн болсн
Эрүн цаһан хадгнь —
Аңхн деедин залһмж болж,
Тавн амтн төгс бүрдсн
Будг улан цэнь —
Идэнэ деед залһмж болж,
Сарг текин өврөр кегсн
Шандын шар зуснь —
Эмнэ бат залһмж болж,
Утцна тооһар ут наслж,
Урдын йөрөлөр бат холвддж,
Аһарин үүлн шиңг холвата,
Урһмлын үндсн мет келкэтэ болж,
Арвн сар гесндөн тееһэд,
Алтн шар уурган көкүлсн
Ээжин заян-сөкүсн өршөж,
Агтын сөөр деер өксн
Аавин заян-сөкүсн өршөж,
Татхла — тасрш уга,

Матхла — матрш уга
Худ-элгн боллцж,
Хойр талдан өлзөтө
Хотл төгс болж,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтө болж,
Амулц эдлх болтха! —

гиж сэн-сээхниг белгисн йөрөл төвж, хадг, зусинь тосч авад, йосн ург-элгн болсиг батлдг. Хадг, зуснд ирсн гиичнрэн тооһад мордулсна хөөн, күүкнэ гер өөл-хошаһан дуудад, ирсн эрк-махан амсулж, цэ, шикрэс өөр-хол төрл-садндан илгөнэ. Эннь **күүкнэ хадг, зуснд күртжэх керг** болжана.

Хадг, зусан төвж, йосн худ боллцсна хөөн хүрмин һурвн золһлт гидг йосн күцэгдх зөвтэ.

III. ХУД ЭЛГНЭ ЗОЛҮЛТ.

Хадг, зусан төвснэ хөөн хойр тал хоорндан йовлцж, ик хүрмин йосн-йовдлын тускар залһн күүнддг. Эн күүндвр нурһлж хүрмин һурвн золһлтар дамжж күцөгднэ.

Хүрмин һурвн золһлт гидг болхла — **цаһана золһлт, ноһана шимин золһлт, намрин золһлт**. Тиим һурвн золһлт мөн.

Цаһан сарин һунн шинд, эс гиж тавн шинд көвүнэ тал нег хөөнэ махта, тавн сав эрктэ күүкнэ талд золһж одна. Энүг **цаһана золһлт** гинэ. Хаврин сүл сард, эс гиж зуна түрүн сард хөн төллөд, өвсн ноһан һарсн цагт эдн нег модн суулһ эзэгэ, нег бөрв (бортх) саалин эрк, нег сав шар тоста золһж одна. Энүг ноһана шим күргх гинэ. Эс гиж **үвл-хаврас менд һарсн мендин золһлт** гинэ. Дөкн мал тарһлад, тэрэн темсн болверсн байн намрин ульрлд бас белгэн авад, худындан золһж оддг. Эннь болхла — **намрин золһлт** болжана. Золһлт болһнд хойр тал нег-негэн медлцж, худ-элгн болсан улм батлж, хөөтк ик кергэн күүндлцж, белгтэ сэхн йөрөлөн төвдг. Эн цагт нурһлж эңгин цацлын йөрөл төвгднэ:

— Нэ, ирсн ээлин ки мөрнь киисч,
Ирүлсн ээлин кишг-буйн делгрж,
Өгсэр өнр болж,
Бөрсэр байн болж,
Торһн өңгтэ ноһана шим,
Тосн өңгтэ деедсин хөөрн,
Төгс амтта идэнэ дееж
Делкэд цацл болж,
Деед теңгрт төкл болж,

Көвн цаһан үүлн
Көк оһтрһун сүлжән болж,
Көөрк үрн-садн
Күн-әмтнә сүлжән болж,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтә болж,
Сансн бүкнә саад уга бүтж,
Суусн бүгдәрн жирһж,
Соңссн бүгд байрлж,
Көвүдин наснә ут,
Кишгнә бат болж,
Хойр цаһанә харһлдж,
Хотл төгс амулц эдлх болтха! — гиж йөрөнә.

IV. ЭД ӨГХ ЙОСН.

Эд өгх йосн гидг болхла — хадг, зусан төвөд, йосн худ-элгн болсн батлһан күцәснә хөөн көвүнә талас күүкнә талд көвүн-күүкн хүрмлснә хөөн өмсх хувцн, керглх эдлмш белдлһнә эд күргж өгхиг келжәнә. Күргж өгх эднә — мордж ирх күүкнә дөрвн ульрлд өмсх хувц кехд керглгдх задһа бөс болн көнжл-девскрин һадр, дотр мет зүүлс болна. Энүг эд үзлһнд ирсн күүкнә талын садн-төрлнә хуваж авад, ик хүрм болтл уйж белдәд авч ирдг.

Көвүнә тал эд өгх өдрән зурхачд үзүлж тогтасна хөөн бүкл хөөнә махта, кедн сав әрктә нег күүг күүкнә талд илгәж, эд өгх өдрән медүлнә. Иигәд көвүнә тал ах-дү, төрл-садн болн хам-хошпадан "эрән цоохр эдән өгхәр бөөнәвидн" гиж үрвр кенә. Күүкнә тал чигн эврәннә улст "манад эд буужана, эдән ирж үзтн" гиж, өдр-хонган келж үрвр кенә.

Эд өгх нәэрт көвүнә талд ирсн күн нег зах хувцна эд болн нег хөөнә махта, кедн сав әрктәһән демән авад ирнә. Энүг темә босхв гидг. Көвүнә тал тогтсн өдртән кесг темәнд эдән ачж, күүкнә талд нег унлһна мөр көтләд одна. Эн мөриг күүнә экн — һаһц, усна экн — булж гиж, күүкнә һаһцхд унулна. Эдин ахлач болж одсн күүкд күн эдән цаһан хадг деер дигтә-даратаһар төвөд үзүлжлә, күүкнә талын бергчүд-эгчирнә эдиг нег-негәр тоолж авна. Эн кемлә энд-тендәс күүкнә талын зөрм улс "иим юмн дуту, тиим юмн дуту" гиж, көвүнә талыг шахдг. Эдән бүрн һатлһж авсна хөөн күүкнә талын эдин ахлач:

— Нә, элвг сәәхн эдтә болж,
Эдлх ик кишгтә болж,
Өмсч-зүүдгнә —
Үнтә торһн болж,

Уудгнә — улан цә болж,
Келсн үгнә йовудта,
Кесн үүлнә бүтмжтә,
Кезә мөңкд кишг-буйнә делгрж,
Эднә кеврг болж,
Эзнә мөңк болтха! —

гиж йөрөл төвнә. Иигәд эд күргж ирсн улсан гиичлүлж тооһад, мордхднә һар цәэлһх гиж, альчур хавчулж мордулна.

V. ГЕР БҮРЛҮН.

Эдән өгх йосан күцәснә хөөн көвүнә талын хамгин ик керг болхла — көвүнә гер бүрлһн.

Гер бүрх гидгнә көвүһән тустнә өрк-бүл болһж һарһхин төлө шишлц бүрн-бүтн йшкә гер бүрдәж белддиг келжәнә. Гер бүрхд түрүләд герә мод кенә. Герә модн гидгнә — терм, уһн, хасвч, харачиг келжәнә. Нутг-нурһнасн сән гисн модч-урчнриг цуглулад, хойр-һурвн өдрин туршд герә модыг кеж дуусхад, терүгән улан зосар зосдад, герә модан бәрж босхад, нег малын шүүс һарһж, модч-урчнраһ тооһад, һар цәэлһн өмскүл өмскж, теднән мордулад, дарунь герә модндан таарулж ишкәһән ишкәд, герән бүрдг.

Эрт цагт мана өвкнр ямр нег ик кергиг олна дөңгәр, нәэрин бөөдләр күцәдг бөөж. Гер бүрлһн бас нег зүүлин нәр болжана. Гер бүрлһнә нәэрт ирсн ах-дү, төрл-саднрнә кергтә ишкә, хошлн, деесн, утцн, зег мет зүүлсиг авч ирәд, демән күргдг. Болв ишкә герин һучн зурһан хошлцгиг болн кергтә арһмжиг күүкнә экнә белдәд, эдтәһинь хамднә авч ирдг йоста.

Шин гер бүрхд нутгин үүл-уйдлд урн эмгчүд, берәчүд цуглрж, гер бүрх көдлмшиг кехд оһн өвгд, залус чигн өөрнә цуглрж, нег талар дем болж, нег талар цацлан цацж, өрк-чигәһән уулцад, нә э-наад һарһцхана. Шин гериг өрүни урһх нарһла урлдж, бүүринь шинжлж, герә модынь босхад, нутгин улс хурж, медәтә йөрөлч күн хамгин түрүнд герин бүүриг йөрөж, дарунь герин харач, уһн, терм, деевр, туурһ, арһмж, хошлц болн гер дотрк кергслмүдиг нег-негәр йөрөнә. Энүнд төвдг йөрөлмүд эн хураһуд орсн герин йөрөлмүд, бүүрин йөрөл болжана.

VI. ИК ХҮРМ.

Хадмдан хөөж, хадг, зусан тәвж, герән бүрәд авхла, хүрмин хамт белдвр көдлмш дуусснә тер. Дарунь ик хүрмин йосн-йовдлмуд нег-негәр экләд күцәгднә.

1. Өдр үзүлх йосн.

Амаран чигн керг-үүлдвр күцэхдэн түрүлэд өдр-хонгинь үзүлж, хаалһинь ясдг заң болхла — мана эрт цагин авъяс. Хүрм кехд хамгин түрүлэд күцэдгнь — бас **өдр үзүлһн** болжана.

Көвүнө талас нег күн нутгинь зурхачд оч, хадг белгэн бэрэд, хүрм-нөөрөн кех белгтө сөн өдр, нарх үзг-чиг, күүкнө унх мөрн, нар күрх евөл жилтө күн, бүтөх бүтөлг күртл аэлтхж медж авад, кесг малын махта, кедн сав өрктө кү илгөж, зурхачин тогтасн өдрөн худнртан медүлнө. Энүг өдр келх гинө. Өдрөн тогтсна хөөн хойр таларн тус-тусин ах-дү төрл-саднртан хүрмин заллһ төвнө. Эрт цагт күүкөн урехл ус дахулж урудлулж мордулхас цеерлдг йоста бөөж. Кемр көвүнө гернь урехл усна дорд бийд бөөсн болхла, эрквиш нүүж, деед урехл тал өөрдх йоста бөөж. Бас һал сард (хальмг литөр үкр сар) күүк мордулхиг цеерлнө. **Һал сард хэрнь хөөнө шүүс нарһж, һалын бурхан тәкдг йоста.**

2. Күүк үрлһн.

Хүрмин өдрөн тогтсна хөөн тер өдриг өөрдүлжәһэд, күүкнө өөрхн ах-дү, төрл-садн, хам-хоша улснь хөрд нархар бөөх күүкиг гертән дуудж цөөлүлдг. Энүг **күүк үрлһн** гинө. Мөрн деер нарх гиж чигн келнө. Тиигхдән, ах-дү, төрл-садна оln-цөөкн һазрин өөр-холын бөөдлдән таарулж, хүрмин өдрөс һурви долан хонгин урд, эс гиж арвад хонгин урдас эклж күүкөн үрдг. Күүкн мөрн деер нархн тер өдрөс авн хүрмин өмн өдр күртл гертән эргж ирдг йосн уга. Күүкнө үрән кедү ут болхла, эн күүкн тедү күндтә гисиг медүлжәһнө.

Күүкнө үрән ик дүргөтө болна. Күүкнө үрәнд үрәнө ахлач — медөтө күн, күүкнд баран болх оln күүкд, уна көлг белддг залус гиж оln күн йовна.

Күүкнө үрән һурви зүүләр йовгдна. Негдгчд, **күүк үрх**. Эннь күүкиг гертән гиичлүлж хонулад, аэл-хоша, ах-дүүһөрн бүкл сө нөөрлж, күүкнд нег зах сән хувцна эд өмскж нарһна. Хойрдгчд, **күүк үдлүлх**. Эннь нег мал нарһж, күүкиг дуудж, үдин хуһрхад гиичлүлж нарһхиг келжәһнө. Бас нег зах хувц өмскж нарһна. **Һурвдгчд, күүк цөөлүлх**. Эннь күүкиг дуудж, өвцүн чанж гиичлүлэд, ааһ, альчур хавчулад нарһхиг келнө. Эн һурви зүүлин үрән дуудх аэлин әмдрлин бөөдләр тогтагдна.

Ик хүрмин өмн асхн күүкиг эк-эцкиннь герт үрнө. Энүг **ик герин үрән** гинө. Энүнд кесг малан нарһж, идән-чигәһән белдәд, ах-дү, аэл-әәмгәрн өр цөөтл нөөрлнө. Эн үрәнд күүкнө эк-эцкәснь авн ах-дү, төрл-садн, мордх күүкнд күртл нерәдсн ду дуулж, сөң бәрдг йоста. **Үрәнө ахлач** "Килц сәәхн хар" гидг ду авч нәр эклнө. Эн болхла — күүк үрх дун болжана. Эн дуунд иигж дуулгдна:

— Килц сәәхн харнь
Кенәннь адунд тарһлдгве?
Кинмһө заңта тернь
Кенәннь үүднд суудгве?

Толвта бичкн борнь
Тохм доран көлстө.
Төрин һольшг тернь
Нүдн доран нульмста.

Сән шархл мөрнь
Сарин һазрт гүүдлтө.
Санаһарн болхла
Салл уга суух дурта.

Арта торһн боодгнь
Ардк ташаднь саглрна.
Амргин бичкн тернь
Әәләр әмтиг дагжулна.

Һолта торһн боодгнь
Һосна зуузаг цокна.
Һолын һольшг тернь
Һолар әмтиг дагжулна.

Ке торһн кетвчнь
Келткә ташаднь саглрна.
Ке һулжң тернь
Келәр әмтиг дагжулна, —

гиж дуулад, нәр эклнө. Залһад күүкд-берәд сөнд босна. **Сөнд босх** гидгнь — тенд суусн улст нерәдж ду дуулж, өрк бәрхиг келжәһнө. Түрүлэд күүкнө аавдн (эцкдн) нерәдж, "Цаһан шархл мөрн" гидг ду дуулж, сөң бөрнө:

— Цаһан шархл мөрән
Шарта тарһнднь тавллав.
Цал буурл аавдан
Цагтнь нег золһлав.

Өл буурл мөрән
Өөктө тарһнднь тавллав.
Өвгн буурл аавдан
Өдртнь нег золһлав.

Керэ нисм назрт
Кееринэн дандна болһнта.
Келэри бөөх нутгт
Намаһан дандна болһнта.

Шаазһа нисм назрт
Шарһинэн дандна болһнта.
Шажарн бөөх нутгт
Намаһан дандна болһнта, —

гиг дуулад, сөңгөн бөрөд, дарунь күүкнэ экднь "Бульһрин бут"
гидг ду дуулж, сөң бөрнө:

— Бульһрин бутнь
Буру талан һаңһна.
Буйта дэгнин ээждөн
Сангдхаснь урд золһлав.

Көк толин усиг
Көмөлтхаснь урд һатллав.
Көгшин буурл ээждөн
Сангдхаснь урд золһлав.

Улан толин усиг
Орхаснь урд һатллав.
Улан буурл ээждөн
Сангдхаснь урд золһлав.

Хар толин усиг
Хачрлхаснь урд һатллав.
Хар буурл ээждөн
Сангдхаснь урд золһлав, —

гиг дуулна. Ах болн бергинднь "Семүхн сөөхн харһа" гидг ду дуулж,
сөң бөрнө:

— Сеертнь сеңслен
Семүхн сөөхн харһа,
Седклиг аадрулгч
Ах бергин хойр.

Хоолднь хадгч
Хойр мөңгн товч,
Хол-өөрөснь золһдг
Ах бергин хойр.

Ээмднь хадгч
Эрднь сувси хойр,
Эрглцөд золһдг
Ах бергин хойр.

Сүүднь хадгч
Шур сувси хойр,
Сурглж золһдг
Ах бергин хойр, —

гиг дуулна. Дарунь эгчиртнь "Алтин арлын амтн" гидг дууһар сөң
бөрнө:

— Алтин арлын амтн сөөхн,
Асхрси идэнэ дееж сөөхн.

Зөөж буухд темэн сөөхн,
Зөвчлж күүндхд эгчир сөөхн.

Эргүлөд мөлжхд күзүн сөөхн,
Эргж золһхд эгчир сөөхн.

Хадрад мөлжхд хавси сөөхн,
Харһад күүндхд эгчир сөөхн.

Төгөлүлөд мөлжхд төөң сөөхн,
Төгөлөд золһхд эгчир сөөхн, —

гиг дуулад, сөңгөн бөрөд, залһад үр-ханьмудтнь "Аля цөвдр мөрн"
гидг ду дуулж, сөң бөрнө:

— Аля цөвдр мөрн
Арһмжан эргэд цамшна.
Ааль сөөтө таанртаһан
Аштнь хамт жирһнө.

Күрд тамһта күрцгиг
Күрөһин бахнась хантрлав.
Күдөрс олн таанртаһан
Аштнь хамт жирһнө.

Бумб тамһта буурлыг
Буян бүчрөс хазуллав.
Буяр учрси таанртаһан
Аштнь хамт жирһнө.

Залһад дүүнртөн:

— Өндр Зээрин шилд
Өрүни нарн мандлна.
Өнр баһ дүүнрнь
Өрчин уйлһ болна.

Кедн чирһэ моднд
Кезэнь күрч сүүдрлдгве?
Кенз баһ дүүнрнь
Келнэ уйлһ болна.

Арин өндр моднд
Асхни нарн тусдг.
Амрг бичкн дүүнрнь
Амна уйлһ болна, —

гиж "Өндр Зээрин шил" гидг ду дуулж, сөң бэрнэ. Цааранднь төрл,
зеенртнь "Армгин уһн" гидг ду нерәдж, сөң бэрнэ:

— Алта дунд төрсн
Армгин уһн халпон.
Алта сөөннь әгрдг уга,
Амргин сөөннь мартгддг уга.
Зесин сөөннь зеврдг уга,
Зеенрин сөөннь мартгддг уга.
Төмрин сөөннь дөлрдг уга,
Төрлин сөөннь мартгддг уга, —

гиж тус-тустнь нерәдсн учр-утхта ду дуулж, сөңгөн бәрәд дуусхла,
күүкнә ах-дү, төрл-садн, үр-ханьмуднь күүкнд сөң бәрж йос күцәнә.
Әк-әцкнь күүкндән нерәдж "Нәрн баһ шарһ" гидг ду дуулж, сөң
бэрнә:

— Нәрн баһ шарһиг
Татс гиж мордлав.
Наснь баһ болвчн,
Олна дөңгәр мордулла.

Хазарта харнь бөөв чигн,
Харлзгсн хол назрве.
Хааһар нутгнь бөөв чигн,
Эәж-аавлань әдл болха ю.

Эмәлтә харнь бөөв чигн,
Эрлзгсн хол назрве.
Эврә нутгнь бөөв чигн,
Эәж-аавлань әдл болха ю, —

гиж дуулад, әк-әцкнь күүкндән ааһ-альчурап белг өгәд дуусхла, ах
бергн, әгчирнь босч "Нәрн Заагин әкн" гидг ду авч, күүкнд сөң
бэрнә:

— Нәрн Заагин әкнәс
Нәрхн шархларн гүүлгләв.
Нас баһта дүүнртәһән
Нәэрләд суухдан дуртав.

Барглтин әкнәс
Баһшг шархларн гүүлгләв.
Баһшг наста дүүнртәһән
Нәэрләд суухдан дуртав.

Көмәлтин әкнәс
Көк борарн гүүлгләв.
Күүжрәд уга дүүнртәһән
Күүндәд суухдан дуртав, —

гиж дуулад, сөң бәрхд үр-ханьмуднь босч, "Үүлн ивт харгдгч" гидг
ду дуулж, күүкнд сөң бэрнә:

— Үүлн ивт харгдгч
Өндр Зээрин шил.
Үрглж мөңкд сангддг
Үр хань хойр.

Һатцин өндр даваг
Һалзу һалзнарн давлав.
Һанц төрсн зүркиг
Һазртнь күргж төвләв.

Үзүрин өндр даваг
Үрә зеердәрн давлав.
Үннч төрсн зүркиг
Үүртнь күргж төвләв, —

гиж дуулад, сөңгөн дуусхсна хөөн хүрмин улс дурта дууһан ду-
уллдж, домбран цокж, биилж нәэрлнә. Нәр чилхин цаг болад ирхлә,

нээрин ахлагч "Номин хаана зунква" гидг ду эклж, нэр ахрчлсиг медүлнө. Эн дуунд иигж дуулгдна:

— Номн хаана зунку
Шамблнгийн орд төрнө.
Номхн жөөлнөр сурһгч
Аав ээж хойр.

Довц иктө хазрт
Довтлж бичэ йович.
Дотр муута күүнлө
Ханьлж бичэ йович.

Хад иктө хазрт
Хатрж бичэ йович.
Хар саната күүнлө
Ханьлж бичэ йович.

Күүнэ хазр күчтө,
Күчгийн нүкн бүдрэтө.
Эврэ хазр эркшлтө,
Эрк жалжцган ууртн, —

гиж дуулна. Эн дууг **шоштр дун** гиж нерлнө. Кемр-ямр нег нэр-хүрмд шоштр ду дуулхла, дөкж ондан ду дуулдг йосн уга. Эннь нэр дууссиг медүлжэх темдг.

3. Нуувч.

Ик хүрмин өмн асхн күүкнө талкс цуглрад, күүкөн үрж бөөтл көвүнө талас хойр күн хо бүрүлөн алднд күүкнө талд ирэд, маңдур болх хүрмин авлһна улсин (күүк авхар ирх көвүнө талын улс) ирх цаг, күүкиг авч харх цаг, авч харх үзг, күүкнө унх уна, күүкид хар күрх күн, күүкиг дүүрх күн, эд авч харх цаг, хүрмин ахлагч авч ирх темөн шаһат (авч ирх эрк, махиг темөн шаһат гинө) — хүрмин хамг йосн-йовдлыг медүлдг. Энүг **нуувч** гинө.

Нуувчин улс нарн суусна хөөн мордж, хо бүрүлөн алднд күүкнө талд ирж бууна. Нуувчин улс герт орж мөндөн медлцэд, барун бийэр сүүр авч суухла, күүкнө талын хүрмин ахлагч:

— Хо бүрүлөн алднд ирсн
Хойр залу өөдөн хартн.
Хонхар ирвү? Нөөрлхэр ирвү?
Хоорндан суулһад идэ бөртн, —

гиж келхлө, ирсн күүнө негнь келнө:

— Нуурин дольган шинг хурлзад,
Нүһсн, һалун шинг цуглрсн
Нутгин оln таанрт
Нуувчин чимэ медүлхэр ирлөвидн, —

гиж келэд, хүрмин улст тэмк насваһан бөрнө. Тиигхлө, күүкнө талын хүрмин ахлагч:

— Барун босхд булалдад бөөснь
Бас чигн учрта залус сәнж.
Нутг оларн бөөнөвидн,
Нуувчин йосан медүлж бөөтн, —

гихлө, нуувчин күн:

— Манцу дотран бөөхлэрн — тана болдг,
Маңг торһ өмсхлэрн — мана болдг,
Маанрт өлзөтө,
Таанрт кишгтө болсн үрнөннь
Буух бүүрд, суух сүүрт күртхэр,
Хөөрхн гих бурхна ээлтхлин йосар
Хөөмини гих худ-элгнөннь
Хөөрн кишгт мөргж,
Хөөртө ах икс таанртан
Идэ-чигәнө деежән баралхулж ирлөвидн.
Ирсн йовдлан медүлхд чөлө хөөрлтн, —

гиж зөв сурна. Ахлагчнь идән-чиггәнөн бөрх зөв өгөд, ирсн йосан күцөж келтн гихлө, нуувчин күн сөгдж сууһад:

— Арвн сар гесндөн тееж,
Алтн шар уурган көкүлсн
Ач иктө ээж,
Агтын сээр деер,
Атна бөкн деер өсксн
Алдр иктө аав,
Зүн бийэр сүүрлн суусн,
Зүр сувсн сиикнь салдһлзсн,
Зүүтө сөөхн эгч-бергд,
Барун бийэр сүүрлн суусн,
Бадм эрэтө торһ өмссн,
Барсин арсн девскртө ахнр,
Аср тивин шат болсн,
Ардк-өмнкин тулар болсн,

Аңа баһ дүүнр, таанртан медүлхнь:
Өрүн сәклтә бурхидан өргдг деежтә,
Алдр иктә аавд өргдг цацлта,
Эңкр төрсн ээжд амсулдг үстә,
Эгч болн бергиднь келн керсәтәһән ирәд,
Мухр өвдгәһн сөгдж,
Моһлцг толһаһарн мөргж,
Заята болсн үрнәннь
Зам чигиг зааж,
Буух бүүр,
Суух сүүр,
Унх мөрн,
Бүтәх зүүл хамгиг
Бүрн медүлхәр ирләвидн, —

гihәд, авч ирсн әркән цацж, хүрмин улст бәрәд, цааранднь залһад:

— Эн болхла —

Өмн урд цагин йосн сәнж,
Өвк деедсин үг сәнж,
Замбтив тогтсн цагт,
Заята күн үүссн цагт
Оһтрһуд одн сар хойр
Холвата үүссн сәнж.
Орчлнд көвүн күүкн хойриг
Холвата заясн сәнж.
Тиимәс
Сарин сәэг сәкәд,
Өдрин сәэг ончлад,
Өлзәтә сән өдриг темдгләд,
Элгн болсн үрндән күртхәр,
Эрән цоохр эддән күртхәр
Өдр цаг келж ирләвидн.
Өдр цаг мань болхла —
Маңхәһад һарх нарта
Маңһдур гидг өдр
Хүвлһән зурхачин үзсн
Хуучн тооһин хөрн йисн.
Өрләгин цаг арвнд
Үүдндтн ирж баралһад,
Өрүн үдлә — арвн хойрт
Өлзәтә үрндән күртнөвидн.
Нутг сумндан күндтә,
Намжл өвгн ахлачта,

Олн таанртан күндтә
Амулц ээж толһата,
Арвн һурвн күн
Авлһна гиичд ирнә.
Көвүнә (күүкнә) ундг мөрн —
Күүнә бахиг татдг,
Көтл сәэхн бийтә,
Хоңхан очр чиктә,
Хойр бүрә хамрта,
Туг сәэхн сүүлтә,
Туула сәэхн зоота,
Шур сәэхн делтә,
Шург сәэхн нооста,
Дун бүрән хамрта,
Дурн хар нүдтә,
Алсин көтлиг даввчн
Һуйдан маля күргдг уга,
Агтын хурдар неквчн
Һулжң жораһан алддг уга,
Хала мөңгн хазариг
Хавлн-хавлн жоралдг,
Сувд сәэхн жолаг
Суңһн-суңһн жоралдг,
Ширм уудан шимн-шимн жоралдг,
Шилин көтлиг һәэхн жоралдг,
Һаң уудан кемлн-кемлн жоралдг,
Һадцин көтлиг һәэхн жоралдг,
Хурдн тәәвң жоралдг,
Хулсн шарһ мөриг көлглүлнөвидн.
Нас жилинь цацулж,
Номһн өөтә болх гиж,
Әмтн хамгт туста,
Ааль сәәтә болх гihәд,
Дурдм цаһан зүстә,
Дуһлур сәэхн сүүлтә,
Дур-бахиг татдг
Дуң цаһан хән жилтә күн
Мордх үрнднь һар күрнә.
Өвсн-усн ундта,
Өрвксн хурдн йовдлта,
Төвлсн һазрт күргдг
Төрин күлг мөрн жил,
Төв сәэхн ниисцн тул
Тиим мөрн жилтә күн

Торһн жолаһаснь бәрж,
Тохмин ард сууж,
Өлзөтө болсн үрән
Өмнән дүүрч харна.
Дотр хотд кесн,
Дунгин эрә сиилсн,
Шанхай хотд кесн
Шар торһар бүтөнө.
Нәәмн үзгин дотрас
Нарн үдиг чиглэд,
Зөв ам эргүлж,
Зөрсн һазр талан харна.
Эн бүк йосан
Элгн-худдан медүлүв.
Эңкр худ, та бүкн
Эркм йөрөлән хээрлтн, —

гихлэ, хүрмин ахлач чөлэ хээрлж:

— Жэ, тиигхлэ
Ахлад ирсн нуувчин күүнд
Ааһ-ааһар эрк бэртн.
Алдр иктэ манахна өвгд
Эрк, махндан күрттн, —

гинэ. Тиигтл күүкнэ талын ахмд настн йөрөл төвнө:

— Өргхэр өнр болж,
Бәрхэр байн болж,
Эрк нертэ,
Эрүн чинртэ,
Сархд нертэ,
Сәәхн чинртэ,
Торһн өңгтэ ноһана шим,
Тосн өңгтэ деедсин хээрн,
Төгс амтта идәнэ дееж
Делкэд цацл болж,
Деед теңгрт төкл болж,
Үүлн ивт деедснь өршөж,
Үүдн ивт богднь өршөж,
Көвң цаһан үүлн
Көк оһтрһун сүлжән болж,
Көөрк үрн-садн
Күмн әмтнэ сүлжән болж,

Санснь бүтж,
Сәкснь өршөж,
Хойр таларн хотл төгс
Амулң эдлх болтха!

Дарунь нуувчин ахмд йөрөл төвнө:
— Учрхин сәәхн ург элгн болхнь —
Урдын төвсн буйн йөрөл гинэ,
Урһхин сәәхн урһмл модн болвчн
Уру хандсн үндснэ күчн гинэ.
Көк оһтрһун ора хол болвчн
Көглрэд буух хурнь өөрхн гинэ,
Күн олна бүүр хол болвчн
Күүкн-көвүдин заяһар өөрддг гинэ.
Эрт деедин цагас наар
Эн йөрөләр холвлдсн
Худ-элгн хамгарн
Хотл төгс болж,
Хоорндан элгсг,
Хоша дундан оюта болж,
Өлзэ белг бүкнөрн
Өрүни шар нарн мет мандлж,
Сансн хамг үүлнь
Саад уга түргн бүтж,
Суусарн байрлж, сансарн жирһж,
Амулң эдлх болтха! —

гиж йөрөлән төвөд, хамг кергән күцәһэд, мордхин цаг болхд күүкнэ талын баһчуд шог-наад кеж, нуувчд ирсн күүнэ әмәлин барун дөрөһинь сүһлж авад, бултулж оркна. Нуувчин күн баһчудт бөрв эрк бәрж, дөрөһән сурж авад хәрцхәнэ.

Иигәд маңһдуртнь тогтсн цагтан сөңг тооһар бүрдсн авлһна улс темән шаһатан ачж, һалын хөн гиж нег әмд хө авад мордна.

4. Бер буулһлһн.

Мордх күүкн хәрд һархиннь урд эврәннь ах-дү, төрл-садн, үр-ханьмудтан салх йос күцөж, залу улст сәәхн ке хатхмрта тәмкин түңгрцг, һарин альчур, күүкд улст толһан альчур мет зүүләр белг өгнө.

Нуувчд күүндж тогтсн цагтан авлһна улс күрч ирхд күүкнэ талын улс тосн авч эрк бәрәд, зел татж, гиичнриг буулһж, мөрн унаһинь уяд, герин үүднд цаһан ширдг девсч, гиичнриг суулһна. Тиигхин тенд авлһна ахлач босад:

— Нэ, аврл иктэ аав,
Амр-менд бөөнт?
Энрл иктэ ээж,
Эрүл-менд бөөнт?
Ач иктэ ахнр,
Ааль сээтэ төрл-төрксд,
Өөл-өөмгин ах-дү бүгдэрн
Амр менд бөөцхэнт? —

гиж амр-мендинь өэлтхэд, бөрв эркэн, насва тэмкэн бэрэд, герт орх зөв хээрлхиг сурна. Тиигхлэ, күүкнэ талын хүрмин ахлач:

— Буухла — бүүр белн,
Суухла — сүүр белн,
Киитн булгин усн белн,
Көк девэн ширг белн,
Ирсн гиичд унд өгтн, —

гиж зөв өгхлэ, авлһна улс авч ирсн эрк-махан өргэд, герт орна. Иигэд хальмгин сээхн зацшларн тавн амтн төгссн тацсг элвг идэһэрин ирсн гиичнрэн тоож, идэнэ дееж цөөһин ард эрк сархдан цөгц дүүргн бэрнэ. Авлһна ахлач цацл өргж белгтэ сээхн йөрөлэн төвнэ. Даруны мах-шүүсэн орулна. Иигэд хамгин сүүлдн **һар цөөлһх** гиж авлһна улст өмскүл өмскөд, хамг йосан күңэхлэ, мордх күүкиг ик герт орулад, барун харин хумсинь болн толһан үснэс нег ширкг хөөчлж авна. Эннь эврэ герин кишг-буйн күүкнлэ хамт йовж одхас саглжач керг. Авлһна ахлач эдэн авч һарх зөвшөрл авад, эдэн ачад һархла, күүкнлэ евэл жилтэ күн күүкнэ барун ээмд һар күрхлэ, ирсн улс күүкиг булалдад авч һарад, дүүрх зөвтэ залуһин өмн төвнэ. Иигэд заасн үзгэн бэрэд мордна. Күүкиг авад һархла, авлһна ахлач "Жора борин тарһнд" гидг ут ду авч дуулад, хаалһдан орна. Тер дууна үгнэ:

— Жора борин тарһнд
Жолаһинь дөцнэд мордлав.
Зерэд мордсн һазрчн
Ямархн хол һазрве.

Нэрхн сээхн кеернь
Намржндһасн юунд холжсmb?
Нас баһта дүүрнрн
Нанасн юунд холжсmb?

Үүлн бор мөрнь
Үвлэцгөсн юунд холжсmb?
Үүрэд өксн дүүрнрн
Нанасн юунд холжсmb?

Хар халтр мөрнь
Хавржндһасн юунд холжсmb?
Хөөртэ һанцхн дүүрнрн
Нанасн юунд холжсmb?

Зург шархл мөрнь
Зуслндһасн юунд уудьсmb?
Зулын герл дүүрнрн
Нанасн юунд уудьсmb?

Күүкнэ күргүлһнд эк-эцкнь болн хэрд һарад уга гижгтэ күүкн одхиг цеерлнэ.

Авлһна улс болн күргүлин улс зөрсн һазртан күрхин алднд көвүнэ талас хойр залу күн көшг авч, кесг берөчүдлэ хамдан тосад мордна. Иигэд гиичнриг зуур тосч авад, күүкнд көшгөн татж, гиичнрт цэ, эркэн бэрнэ. Энүг **цэ тосх** гинэ. Гиичин улс гертэн күртл эн хоорнд бас кесг урлдан-марһан болна. Хамгин түрүнд **харачд довтлһн**. Эннь хойр талын баһчуд күүкиг авад һарм цацу, көвүнэ гер күртл мөр урлдхиг келжэнэ. Харачд шөвглсн мөрн күрч ирхд оһн улс "бэ, бэ, бэ" гиж хөөкрлдж, түрүн ирсн мөрнд хадг уйж, даралдж ирсн мөрн болһнд нежөһөд цаһан альчур хавчулна. Кемр көвүнэ талын мөрн шөвглсн болхла, ки мөр киисч, кишг-буйн делгрх гиж йорлдг. Дарук нег марһань — **темэнэ буритг булалдх**. Эннь бас хойр талын баһчуд мөрн деерэс цаһан хадг татлдн булалдж, ид-чидлэн үзлцхиг келжэнэ. Иигэд йовтл күргүлин улс чигн көвүнэ герт күрч, зөв ам эргэд ирж буухла, шин герин үүднд шин цаһан ширдг девсч, хадм экнэ шин берэн һазр ишкүлл уга буулһж авад, үс амсулх хоорнд күүкнэ унсн мөрнэ эмэлинь авч, шин берэс түрүлэд герт орулж, зүн бийин орна көл тус төвснэ хөөн ардаснэ шин бериг орулж, зүн бийин орна көл тал суулһна. Күргүлин улс чигн дахлдн орад, залу улс барун бийэр, күүкд улс зүн бийэр тус-тус бөөр авч сууцхана. Иигэд шин герин нэр эклнэ.

5. Шин герин нэр.

Шин герин хүрм-нөөрт күргүлин улсан тоох, күргн көвүн шин герт орх, эд үзүлх, бер мөргүлх мет кесг йосн-йовдлмуд күцөгднэ.

Күргүлин улс шин герт орж сүүрлж суусна хөөн амтта хот-хоолан ширэ дүүрн төвж, үс амсулж, цэ ааһлад, күргүлин ахла-

часнь эклэд эрк бэрхлэ, күргүлин ахлач босч, шин герин харачд цаһан альчур уяд:

— Жэ, эңгин хард,
Өвснэ көкд,
Өндр наэрт герэн бэрж,
Өргн наэрт зелэн татж,
Хасвчастн
Хазарга мөрн хөөһл уга,
Эркинэстн
Эмэлтэ мөрн хөөһл уга,
Терминтн толһаһас
Хальмта хөөнэ махн хөөһл уга,
Деринтн шуһуһас
Хар бөрвтэ эрк хөөһл уга,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтэ,
Аца мет авлцж,
Арһмж мет цувлцж,
Аавиннь бүүрд бууж,
Ээжиннь сүүрт сууж,
Нүүхдэн тооста,
Буухдан утата,
Ут наста,
Удан жирһлтэ,
Үртэ-садта,
Үрэтэ дааһта,
Хотл төгс
Амулц эдлх болтха! —

гиж йөрөлэн тэвхлэ, гиичин улс чигн йөрөлд багтж, идэһэн зооглж, нээрлн сууна. Тиигж суутл күргүлин талас шин күргн герт орхиг некнэ.

Шин күргн хажудан нег ханьтаһан нег чүүгн цэ, нег тавг боорцг болн эрк, тэмктэһэн шин гертэн орж ирэд, күргүлин улсла мендлцэд, зүн бийин орна өмн сөгдн суусна хөөн күргүлин ахлач йөрөл тэвнэ:

— Нэ, бэрсн герчн бат болж,
Бээсн бийчн мөңк болж,
Бор шүүсн мет болвсн болж,
Арвн харчн эрлж,
Арвн цаһанчн делгрэд,
Әэлин икнь болж,
Әмтнэ дееднь болж,
Хотл төгс
Амулц эдлх болтха! —

гиһэд, күргн көвүнэ эркиг ууж йөрөлэн хээрлхлэ, бергчүднь шин герт тулһ тулж, цэ чанад, күргн тоона. Тер хоорнд шин күргнәннь ухан-сагинь сөрж үзхэр, эс медгчэр күргнэ лавшгин хормаһинь орна көшглэ хамднь шидж оркна. Күргиг дахж йовсн нөкднь эн цагт оньган өгч бөөһэд, шидэсиг таслж оркх зөвтэ. Кемр медл угаһар босад йовхла, олна дотр орнаннь көшгөн хормадан чирж һарад, әмтнэ инәдн болх ичрлэ харһна.

Күргн көвүн йосан күцөһэд, шин гертэс һарх цагт күүкнэ бергнь күргндэн бүс бүслүлэд: "Бүсэн чаңһ бүслэд, дөрөһән чаңһ дөрөлэд, төрдән түшгтэ, түмндән итклтэ йов!" — гиж йөрөһэд һарһна.

6. Бер мөргүлх йосн.

Көвүн гер авсн тер асхн шин бериг хадм эцкиннь герт орулад, зүн хасвчд ширдг девсч, өмнөһүрнь көшг татж суулһад, берлх зөвтэ хадмин ах иксин неринь нег-негэр дуудж, мөргүлж берлүлнэ.

Шин бер хадм эцкдэн мөргхдэн түүнд нег цаһан ширдг, нег чүүгн цэ болн деернь өлгц тэвсн, нег тавг боорцгта орж, хадминнь бурхнд өргнэ. **Өлгц** гидгнь — цаһан хадгин үзүрт улан торһ уйсн нег зүүдин күндлһнэ эд. Иигэд шишлц нег күн босч: "Бурхн, теңгрт мөргвү?" — гихлэ, шин берин толһаг бергчүднь дарс гиж, "мөргвө" гилднэ. Йөрөлч:

— Бурхн теңгр өршэвэ,
Бум нас нуриһднь хээрлвэ,
Буурл үс толһаднь хээрлвэ,
Буйта үрн-садн болтха! —

гиж йөрөл тэвнэ. Дарунь шин берд шаһа чимг атхулж: "Шар нарнд, шаһа-чимгнд мөргвү?" гихлэ, уг йосар "мөргвө" гиж хөрүлнэ. Йөрөлч:

— Өрлөһин шар нарн мет мандлж,
Өмн эңгр цецг мет делгрж,
Шар нарн герлдэн багтаж,
Шаһа-чимгнэ алц бөрмнь
Бөрлдэн бат болж,
Үзүр сүлжэтэ болж,
Үртэ-садта болж,
Үрэтэ дааһта болж,
Әэлин икнь болж,
Әмтнэ дееднь болж,
Амулц эдлх болтха! —

гиж йөрөнө. Эн цагт шин берин барун хорма деер идэ төвж, хадмин герин нохаһар долалһна. Эннь шин бер йосар тер герин күн болв гисиг медүлжэхмн. Иигэд берлх зөвтө хадмудтан нег-негөр мөргхлө, хадмуднь бердөн эврө белгөн өгч, мал-унаһан зааһад дуусхла, хамгин сүүлд хадм эцкдөн мөргнө. Хадм эцкнь шин бердөн үнтө белгөн бэрүлж, берд нер хээрлөд, тавн зүсн малан зааж йөрөнө:

— Нэ,
Мөргсн толһань мөңкрж,
Мөңкд алт дерлж,
Эңгин хард,
Өвснө көкд,
Эцк жирһлтө,
Мөңк наста болж,
Нанд мөргсн болхла —
Наснь ут болж,
Бурхнд мөргсн болхла —
Буйн-кишгнь ирж,
Төрд мөргсн болхла —
Төмрөс бат болад,
Суухдан сүүртө,
Буухдан бүүртө,
Баатр аавиннь бүүрд бууж,
Байн ээжиннь сүүрт сууж,
Төкл мет мелмөж,
Төрөн мет бутлж,
Өмнк хормаһинь
Ач-үрнь ишкөд,
Хөөт хормаһинь
Хөн-хурһн ишкөд,
Ирх ик садта,
Ирүлх ик кишгтө болж,
Зун жилин күмстө болж,
Зууһач хар нохата болж,
Хадас бат гертө болж,
Харһнас оln малта болж,
Уулас бат гертө болж,
Урһмлас оln малта болж,
Чон уга һазрт хөөһөн хотлж,
Чолун уга һазрт герөн бэрж,
Өргн һазрт зелән татж,
Өндр һазрт герөн бэрж,
Жирн алд зелән татж,
Жирмөхө болсн унһан бэрж,

Зелән таньш уга байн болж,
Зееврөн таньш уга өнр болж,
Хул ажрһ адуһан уйж,
Худ-андан таньш уга өнр болж,
Алг ажрһта адуһан уйж,
Ах-дүүһөн таньш уга өнр болж,
Ки мөрнь бадрч,
Кишг-буйнь делгрж,
Нүүхдөн тооста,
Буухдан утата,
Өнр ик ээл болж,
Мөргсн үрн мини
Мөңкин сүүртө,
Ут наста,
Эцк жирһлтө,
Амулц эдлх болтха! —

гиж йөрөж, мөргүлин йосн-йовдлан күцөнө. Эн өдрөс авн бернь мөргсн хадмудиннь **нериг цеерлх, герин хөөмрт (деед бийд) эс һарх, хадмудиннь өмн толһа нуцки, көл нуцки эс бөөх, хадминнь гертэс цухрж һарх** мет оln зүсн хадмлх йосиг насн туршартан бэрж йовх зөвтө.

Берин мөргүл болжах тер цагла хамднь шин герт баһчуд цуглрад, тулһан тулад, һалан түлөд, өвцү, дал чанж идөд, дал цокж чидлөн сөрх, "өргн толһа заарву" гиж герин өркөр хөөнө толһа һарһад шивхлө, һаза бөөсн хойр талын баһчуд булалдх, хойр талас нежөд күн кет цөкж урлдад, кенһ түрүлж һал умлһсн болхла — тернь диилх мет улмжллит наад һарһж нөөрлцхөнө. Мөргүл болн нэр дуусч, унтх цаг болхд күргн күүкн хойриг хойр талын бергчүднь шин герт орулж, көшгтө орднь унтулна.

7. Күргүлин улс хөрх.

Күргүлин улс күүкөн күргж ирэд, нег хонад, маһдуртнь хөрх зөвтө. Мордхиннь өмн тедниг шингн шөлтө будаһар тооһад, өмскүл өмскж, йосан күцөхлө, күргүлин улс күүкнлө хамдан авч ирсн эдөн тоолж һатлһж өгнө. Тедн мордхдан хадм эц-эцкднь болн күүкндөн заквр-сурһмжан келөд мордна.

Күргүлин ахлач хадмиртнь келх заквр үгнь:

— Нэ, хан буурл аавнь,
Хатн буурл ээжнь,
Арвиг ахлгч ахирнь,
Хөриг хөрмлсн эгчнр-бергчүднь, соңсчатн.

Мапа күүкнө
Наснь баһ, цуснь шингн,
Экэсн ондан кү таяд уга,
Үүднэсн өндр дава давад уга,
Өөкн дотрк бөөр,
Өндгн дотрк шар.
Көвүн күн сууһад жирһдг,
Күүкн күн босад жирһдг.
Хашцгинь түргдүлэд,
Хажһринь чиклэд,
Уужм хормадан багтаһад,
Ухата, урн кү кеһэд, сурһад автн, —

гиж зақад, дөкөд күүкндөн альчурар белг өгч, сурһж келхдөн:

— Күүнө һазр күчтө,
Күчгнин нүкн бүдрөтө,
Көлөн чаңи ишкж,
Бүсөн чаңи бүслэд,
Ора унтж, эрт босад,
Ахан алд күндлж,
Дүүһөн делм күндлж,
Аав-ээжән асрж,
Ах-дүүһрән түшч йов, —

гиж сурһмжан келэд, хәрхләрн "Ик баһ кер" гидг ут ду дуулад мордна. Тер дууна үгнь:

— Ик-баһ кеериг
Сурһн сөөһэд унлав.
Ик-баһ таанртаһан
Нээрлс гинһэд мордлав.

Нээрлж байсад мордлав,
Амр-менд суутн.

Бүргд шовуна жулжһн
Бүр сөөхн шүүрлһтө,
Бүгд олин ахнртаһан
Нээрлс гиж мордлав.

Нээрлж байсад мордлав,
Амр-менд суутн.

Харцх шовуна жулжһн
Хәрнь сөөхн шүүрлһтө,
Хәрин олин ахнртаһан
Нээрлс гиж мордлав.

Нээрлж байсад мордлав,
Амр-менд суутн, —

гиж дуулад мордхд көвүнө талкеснь шог-наад кеж, ирсн гиич хәрдг, ирсн боран гиидг гиж, мөрнө жолаһинь бәрж, татур-олцгинь чаңһлад, "дөрө чаңһлж" гиж мөңгн цөгцд мелмлзүлн эрк бөрнө.

Күргүлин улс зөв ам эргэд мордхла, күргн көвүн чигн хажудан кесг залуста күргж мордад, гиичнрән хаалһднн орулад, зуур буулһж, эркән бәрж, өвцүһөн утлж өгөд, шамдсгин мөрндөн мордад, герүрн зулна. Күргүллһнд ирсн баһчуд чигн мордж ардаснь зөвөр хол һазрт көөлднө. Иигэд көөж күцэд, күргн көвүнө махлаг авч эс чадхла, күргн көвүн мөрө авсн болж һарна. Эннь бас күргн болн баһчудыннь түргн шамдһаг сөржөх керг. Хәрж күүкнө герт күрхлө, бас шицгн шөлтө будаһар теднән тоож, өгх зөвтө белгинь өгөд мордулна.

8. Көшг тәәлх болн төркчлх.

Күүкн мордад һурв хонсна хөөн ардаснь күүкнө эк-эцкнь, ах-дүүһрннь нег хөөнө махта, тавн сав эрктө, күүкндөн ааһ-альчурта шин гер-мал болсн көвүн-күүкнө герт золһж одна. Энүг **көшг тәәлх** йосн гинө. Көшг тәәлх йос күцөхэс урд, шин бер дурарн босч орж-һархиг цеерлж, көшгин ард нуугдж сууна. Көшг тәәлж ирсн экнь күүкән нег чүүгн цәэтө, нег тавг шикр-боорцгта, нег сав эрктө хадминнь герт дахулж орад, эндрәс эклж цер-хөрө угаһар эк-эцкдөн һар-көл болж йов гиж келэд, цееринь тәәлнө.

Көшг тәәлхәр ирсн гиичнь худыннь герт өнжж нээрлэд хәрхд көвүнө эк-эцкнь өмскүл өмскөд, эрк бөрнө. Күүкнө эк-эцкнь шикр-үзмәр күүкндөн белг өгөд, күргүлчд хәрхдән келсн заквр болн сурһмж келэд мордна.

Көшг тәәлэд йовсна хөөн күцөдг хамгин сүүлин нег керг болхла — күүкн-күргиг **төркчлүлх** керг. Ховг-Сээрд болхла, күүкн-күргиг төркчлүлхдән цасн орхиг күләнө, кезә цасн орхла — түрүн цаһан цас ишкүлж төркчлүлдг заңшалта.

Төркчлхд йос ахлх нег медөтө күн, күүкн-күргиг дахдг нас цацу залу күүкн хойр одна. Белгт бүкл хөөнө шүүсн, тавн сав эрк. Күүкн-күргн төркчлж ирхд күүкнө эк-эцк хам-хоша ах-дүүһрән дуудж, эрк-махан идж, нег-хойр өнжөд хәрхд күргндөн нег зах сән хувц

өмскөд, нег мал зааж, заасн малыннь нас, зүсинь бүрн сөөнөр келэд, көтлгж тэвнө.

Иигэд нег бүрн-бүтн хүрмин йосн-йовдл дуусна.

* Эн хүрмин йосиг Ховг-Сөөрин назра күүкн, ода Шинжэнэ дегтр харначин көдлөч Оют бичж, 1987 жилд "Хаң теңгр" гидг седкүлин 3-гч тойгт барлсиг энд нөөрүлс гиж авв. Дотрнь орсн цуг йөрөлмүдиг болхла бас. Ховг-Сөөрин күн, Шинжэнэ олт-өмтнө нерте шүлгч, Китдин государственн мөрөн лауреат Жаакин Батнаш йөрөлч, жаңһрч Тавкин Бимб, Шарин Доньд болн Чока гидг медөтһрөс бичж авад, "Йөрөл, магтал" гидг хураңһуд орулсмн.

ТОЛЬ

- 6 х. **Шуһи** — һо татасн.
6 х. **Зулха** — ишкө кехд нүүрвч болдг нимгн зулг.
7 х. **Нацгдорж** — төвдөр **Нацг** гиснь — олт зүүл гисн утхта үг. **Дорж** гиснь — бат, бек гисн утхта үг. Ниилүлхлө "мөңк бат" гисн утхта болжана.
7 х. **Зоос** — цаһан мөңгөр кесн төгрг хавтха деншг.
7 х. **Сеңсн** — савлас икчр модн ааһ.
8 х. **Маңг** — торһна нег зүүл.
8 х. **Луузң ширв** — эрдниг арви зүүлд хувахла, **луузң ширв** — хамгийн сүүлин нег зүүлин эрднь гиж келдг.
8 х. **Өдр** — нохан эс гиж адусна чикн дотрк ут ноосн.
9 х. **Ө-огчн** — ө гиснь — ө-шуһу модн, **огчн** гиснь модн уга ил көдө һазр.
9 х. **Һөөн һөөдин кели һалын тергүн** — ламин шажһна номар болхла — орчлң үүссн цагт нег күүнө толһад 404 өвчн, 363 зүүлин адын альк нег зүүлнь ирхмн гиж деед хутгтһр өөлдөд, өвчн хамгиг дархин төлө Миңһн мичг гидг эмчиг илгөсн болдг. Тийгэд ад хамгиг дархар төрн зокаж умшулдг болсн гидг. Эн "һөөн һөөдин кели һалын тергүн" гидгнь тер төрнин эклиңь гиж келдһнө.
9 х. **Һачң дорж чаң** — гегән хутгтын цол. Хар шаарин һазрт (Увш хаана нутгт) илтдг бөөж.
9 х. **Архг** — кенчр өлгмлин татар утциг тийгж нерлдг. Архгиг кедү ут болһж гихлө, тедү ут болһж болдг.
9 х. **Көк һаһур** — көк мандл аһар теңгриг зааж сән өлзөг белгдсн утхта үг.
10 х. **Хошу сумн** — хошун гидг болхла, манжу хаана цагт моңһл келтһриг салһж хувасн административн әңглл. Хошуна дотр кесн сумн гиж бөөнө. Эн хошуг мана урдк цагин "улс, өөмг, әңг" гиснлө дүңдүлж болхмн.
10 х. **Чин ваң** — манжу хаана цагин нойна ям.
12 х. **Бөөһулсн** — тосхсн, бүтөсн.
12 х. **Ханһр** — өргн, уужм.
12 х. **Төөрө модн** — дулан болчкад хужрта һазрт урһдг модн.
12 х. **Күрәлүлж** — төгөлүлж.
12 х. **Залу модн** — баһ наста модн.
12 х. **Сулжх** — өлгх. **Сулжән** гисн үг уг-төрлин залһлдаг заажах үг.
12 х. **Босха** — боса.
13 х. **Төөл ценди** — кенчрәс зузан, ишкөһәс нимгн әд.
14 х. **Чуугн** — цә савлдг сав, чеһеңг.
17 х. **Лиңхуа** — бадм цеңг гисн утхта китд үг. Тод бичгөр орчулдсн бурхна судрт ән нерн олар харһна.
17 х. **Жигд** — теһи, әгц.
17 х. **Хашр** — дамшлтта.
17 х. **Һачн таңна ширмл уудн** — таңнан эрә һарһж ширсн ишкө үүдн.
19 х. **Шир архд** — **шир** гидгнь — үкрин арсн, **архд** гидгнь — үкрин арсиг арһсна утаһар утж кесн әәрг хадһлдг сав.
19 х. **Көкүр** — бортх. Бортхиг бас **бөрв** гинө. Энүг бас утсн үкрин арсар кедг бөөсмн.
19 х. **Йу номьн** — нег зүүлин эрднь чолун, бриллиантиг медүлжөх мет.
19 х. **Жаңчв чисчу** — торһна бас нег зүүл.
19 х. **Далврта** — ухрта.
20 х. **Хундһ** — цөгц.
21 х. **Дуңшур** — зун сай нег дуншур болдг.

21 х. *Зосн* — нег зүүлин улан өңгтэ шавр. Энүг уснд холяд, ишкэ герин терм, уньн, харачинь буддг.

21 х. *Цул йонхр* — торһн утцн.

22 х. *Жуцз* — цөгц.

26 х. *Навч* — намч.

28 х. *Өргн тал төвт* — өргн теегин дунд.

28 х. *Жац* — утын кемжөнө нерн (китд үг).

29 х. *Шуг* — авдр, шкаф.

30 х. *Жинжу* — китдин балһсна нерн. *Жинжу мөңгн дөрө* гидгнь — Жинжу нертө балһснд кегдсн дөрө гисн үг.

30 х. *Чиң дун* — эрднин нег зүүл.

34 х. *Далм* — лам күн көдрдг цемгэр кесн балвлжката ут көдрвч.

34 х. *Тацши* — лам күн дотр майгиннь хазарур бүслөд өмсдг балвлжката ут һадр майг.

34 х. *Доржнамжлын эрө* — түмн өлзэн эрө. Эн эрэг таслг уга зурж болдг төлөд һазрин нег захас талдан зах күртлнь залһж болдг хамгин ут эрө һулз гиж келдг.

34 х. *Нацгдоржин эрө* — Хоңхан хойр очриг соляд зурсн эрэг тиигж келдг.

35 х. *Ховд* — зүркнө бахлур.

35 х. *Ембу* — нудрмин дүңгө бөдүн, төвш бөөдлтөһөр цутхсн цаһан мөңгн. Эрт цагт мана өвкнр иим мөңг эдлжөсмн.

35 х. *Цу амби дер* — амби гиснь — манжу хаана цагин нойна ям медүлжэх үг. Амби нойна дерлдг дер гисн утхта болжана.

35 х. *Махагали бурхи* — һалын бурхи.

35 х. *Мужаң* — модч, модна урч.

39 х. *Бе модн* — битөлц модн; хулсн мет үйтө, зурһан талта ут наста модн.

40 х. *Ямба* — ям зерг. Ямбатн гиж бас келдг.

40 х. *Зур цоохр* — зур гиснь — буһин нег төрл. Эминь — зур гиж, эринь — һур гиж келдг. Зур болхла алг-цоохр бийтө болдгтнь энд зур мет цоохр гиж үлгүрлж келжөнө.

42 х. *Целдц* — хааһул.

43 х. *Денжг* — өндршг һазр. Хальмг улс ишкэ герән өндр һазрт бөрдг зацпалта бөөсмн, яһад гихлө хур орсн цагт усн орхас саглад.

43 х. *Өлкн* — өндр уулын өмн бий. Уулын өргл болн уулын белин хоорндк зө.

43 х. *Арһль, һулз* — уулта һазрт бөөдг зерлг хөөнө эминь — арһль гиж, эринь — һулз гиж нерлдг.

45 х. *Луң хан лустын хан* — лустын луң хан гиж чигн келгддг. *Лустын хан* гиснь — усна эзн гисн үг, *луң* гиснь — лу гисн үг.

45 х. *Дөрви үзг* — зүн, барун, өмн, хөөт — эн дөрви.

45 х. *Һурви цаг* — өңгрсн, өдгө, иргч цаг.

48 х. *Омг төгддр* — сүр-сүлдтө; *төгддр* гиснь — төгс, күцц гисн утхта үг.

48 х. *Огт ульврш уга* — кезэд хольврш уга гисн үг.

49 х. *Сархд* — өркиг күндлөд нерлсн үг.

49 х. *Хамг өмтн зурһан зуудг* — ламин шажна "Иткл" гидг номд эк болсн хамг өмтн зурһан зүүл гиж келгддг. Тернь — деед теңгр, Аср хурмстн, Күмнө йиртмж, мал-адусн, хорха-шавж, там бирд. Эн зурһан зүүл гиж келгднө.

55 х. *Олвг* — доран девсч суудг зузан девскр.

57 х. *Үзсклцгө* — үзмжтө, ке сөөхн.

59 х. *Аду өлгх* — уһн бөрж, гү саах.

59 х. *Жиңс* — манжу хаана цагин нойдудын махлан оран чимг. Эннь титм гиснлө ирлцнө. Жиңсиг эрднь чолуһар кедг бөөсмн.

59 х. *Оһ* — жиңсин уңгас унжулсн зала.

61 х. *Хадг, зус төвх йосн* — Ховг-Сөөрин хальмгуд болн һань чигн зөрм һазрин хальмгудын хүрмин йосна нег зүүл. Хойр өөл худ-элгн болхан күүндснө хөөн көвүнө талас хадг, зусн, цө, шикр, өрк мет һоллгч йөрөлин белгүд болн үсн, махн, цаһан мөңгн, бөс (эд) — эн дөрви зүүлин дахма йосна эдиг күүкнө талд күргж, худ болсн әәләс батһан авч, йөрөлд күртдг. Эн болхла — йосн худ-элгн болсан нутг-нурһндан зарлж медүлсн кегр мөн.

61 х. *Зара цецн* — эннь күүнө нерн. Энүцө тускар иим нег домг келджк ирсмн: Замбтив тогтсн цагт, зайта күн үссн цагт Зара цецн гидг хутгтн һарсн гинө. Бас тер цагт түрүн болж нег бурхи седклтө күүнд күүкн төрөд, мордх насндан күрч. Нег өдр аавнь Зара цецнд оч, үүнөс хооран үр сүлжөг яһж тогтахмб гиж сурхла, Зара цецн келдг болна: көл-көл мах идж, көкүр-көкүр өрк ууж, эрән цоохр эд-сөв кеж, элгн-төрл биш күүнлө элгн-садн болх кергтө гиж. Түүнөс өклж Зара цецн келсн йосар элгн-төрл биш күүнд күүкнө мордулдг йосн һарсн гиж тоолгддг.

61 х. *Зулг* — девскр гисн үг. Энд болхла — хадг, зус төвхөр одсн күн цөөһөр (дөрвлжн) зулг зулха (девскр) кеж, деернь хадг делгөд, зусн болн шикрән төвж, хадг, зус төвх йосиг келж чөлө авсна хөөн терүгән деежин бөөрнд төвнө.

65 х. *Торкдули өсксн* — боожулж өсксн.

66 х. *Төр-гури* — орн-нутг. *Гури* гиснь — орн-нутг гисн утхта манжу үг.

70 х. *Көнг* — бортх.

73 х. *Жанжуи* — китдин цергин нойна цол. Моңһл, хальмг келидэрт цагт олзлгджасмн.

73 х. *Эрк медлөр бурн* — күцц зөвтө, үлмө уга бөөлһн.

74 х. *Кил* — межө.

75 х. *Золь* — алдрж геедрсн мал.

78 х. *Усн тәлии жора* — жора мөрнө гүүдлг медүлжэх үг. Төвшүн болчкад хурдн жоралдг мөриг иигж нерлнө.

82 х. *Кежн баахн кер* — кер зүстө мөрнө нерн.

88 х. *Дежн-Баав* — одаһин Ик Зултст бөөдг нег бичкн уулын нерн. Эн Увш хаана нутгин төклһнө һазр мөн.

89 х. *Кули Бөөр* — нуурин нерн. Эн нур одаһин Өвр Моңһлын дорд ар үзгт бөөнө.

89 х. *Кизһар* — зах, кизәр, межө.

89 х. *Шандсн* — бод малын шил күзүнө шүрвсн. Энүгөр зер-зев орахд бат болдг.

90 х. *Ниднжург* — өвр-өсклцгин сидиг олһгч бурхи.

93 х. *Көвүн* — зөрм нутгт "күүкн" гиж келждән цеерлөд, "көвүн" гиж нерлдг зацпалта.

96 х. *Маңг яңшл* — торһна нег зүүл.

104 х. *Төмр* — чидл, теңкән.

105 х. *Һорһуль* — такан бөөдлтө, ахрхи бийтө, бичкн хоңшарта, хурц өңгтө, сүүлнь ут, һазр малтж үр ясдг шовун.

107 х. *Тавн йисн* — бүкл нег жилиг хавр, үвл, зун, намр гиж дөрв өңглдг. Декабрь сарин 22 өдриг *үвлин гүүл* гиж тоолдг, эн өдрөс авн "йис өклв" гиж келөд, нег йисн, хойр йисн, ..., тавн йисн, ..., йисн йисн гиж 81 хонг тоолдг. Йисн йис дүүрхлө, үвл дуусад, аһар дуларад, нолан һарч, хавр ирдг. Үвлин хамгин киитн цагнь һурви йисн болн дөрви йисн. "Һурви йиснд һунн үкрип

өвр кәлднә, дөрвн йиснд дәнн үкрин өвр кәлднә”, — гиж келдг. **Тавн йисн** гиснь — үвлин түүл әксләс авн тавдгч йисн хонгиг келжәх үг.

108 х. **Зеернә ивзһ** — зеерн гиснь — гөрәсн мет аң, **ивзһ** гиснь — әнүнә төлин перн.

114 х. **Авһа кун** — гергн күн.

115 х. **Топшхан** — туула гисн үг (уйгур үг).

118 х. **Кой** — дууна әцүст әәзм немдг айлһ үг.

127 х. **Таатахн** — тааста, таасмжта.

129 х. **Шоря** — уулын өргл.

129 х. **Адуджл мергн** — күүнә перн.

129 х. **Андл уга** — әндл уга, алдл уга.

130 х. **Долан** — нег зүүлин өвснә перн.

130 х. **Кесн** — төгәли, эргн.

131 х. **Шимәлтн хәәлсн** — көр пасн нарна нилчд дусал-дусалар арһулхн хәәлж, һазрин көрснд шиндгрх.

131 х. **Көг** — уулын бел.

131 х. **Көмәлтн хәәлсн** — көр пасн нарна нилчд түргн хәәлж урсх.

134 х. **Башлг** — халун бозд үс хольхла, башлг болдг.

135 х. **Савдг** — һазрин әзн-сәкүсн.

142 х. **Бу** — бичә.

НАРГ

Нүр үг 3

Йөрәлмуд

Герин йөрәл	6	Бор шүүснд төвдг йөрәл ...	57
Герин йөрәл	11	Бүүрин йөрәл	57
Герин йөрәл	16	Дееж бәрж, цацл өргх	
Герин йөрәл	20	йөрәл	57
Гер миләлһн	24	Көвүд уһах йөрәл	58
Гер миләлһн	27	Зул шатах йөрәл	58
Герин йөрәл	31	Аду өлгх йөрәл	59
Герин йөрәл	33	Нойн күүнд төвдг йөрәл ...	59
Герин йөрәл	36	Темә кирһхд төвдг йөрәл ..	59
Герин йөрәл	39	Лам хуврг күүнд төвдг	
Герин йөрәл	41	йөрәл	59
Бүүрин йөрәл	43	Арс татж, толһа заалх	
Герин һурвн цацл	43	йөрәл	60
Тәклһнә йөрәл	44	Ишкән йөрәл	60
Ован цацлын йөрәл	45	Хадг, зус төвх йосн	61
Тәклһнә йөрәл	45	Зус, хадгин цаһан	62
Һал тәәх йөрәл	46	Зус, хадгин йөрәл	65
Цаһана йөрәл	48	Зус, хадгин йөрәл	66
Деежин йөрәл	48	Зус, хадгин йөрәл	67
Әрк цацх йөрәл	49	Үг авлһна үг	68
Әңгин цацлын йөрәл	51	Бүүр орх	73
Әңгин цацлын йөрәл	51	Дөрә, маля, өрк	75
Әңгин цацлын йөрәл	52	Хүрмин йөрәл	86
Әңгин цацлын йөрәл	53	Хүрмин йөрәл	87
Зуслңгин цацлын йөрәл ...	53	Хүрмин зокалт йөрәл	88
Көвүдин өлгән йөрәл	54	Шин күргнә йөрәл	91
Көвүдин өрвлг хәәчлх		Шин берин йөрәл	93
йөрәл	55	Шин берин йөрәл	94
Дааһ деллх йөрәл	56	Шин күргнә йөрәл	95
Мал ясхд төвдг йөрәл	57	Көшг тәәлх йөрәл	96
Мал кирһхд төвдг йөрәл ...	57	Әдин йөрәл	96
		Әдин йөрәл	97
		Өвцү цәкх йөрәл	98
		Өөд бәрх йөрәл	99

Магталмуд

Хуучн хальмг хүрмин йосн

Хурдн мөрнә магтал	102	Хурдн мөрнә магтал	107
Хурдн мөрнә магтал	104	Хурдн мөрнә магтал	108

Хурдн мөрнэ магтал	110
Хурдн мөрнэ магтал	111
Нуувчин келгнэ туск шин магтал	113
Арвн хойр жилин магтал ..	114
Арвн хойр жилин магтал ..	118
Арвн хойр жилин магтал ..	119
Арвн хойр жилин дөрвн евөл	120
Темәнэ зарһ	121
Арвн хойр жилин магтал ..	121
Арвн хойр жилин магтал ..	122
Арвн хойр жилин магтал ..	123

Арвн хойр жилин магтал ..	126
Жаңһрин герин магтал	127
Жаңһрин герин магтал	128
Алтан магтал	129
Богд Эрән Хөврһин магтал	135
Малян магтал	136
Насван магтал	137
Ятхач ясна шинж	137
Зелин саң буй	140
Хуучн хальмг хурмин йосн	143
Толь	171

